

БІБЛІОТЕКА

„Українське Слово“



Ч. 13.

Володимир Леонтович.

**СПОМИНИ
УТІКАЧА.**



Bibliothek des „Ukrainske Slowo“

Nr. 13. W. Leontowjtsch.
Erinnerungen eines Flüchtlings.

ВИДАВНИЦТВО
„Українське Слово“
В БЕРЛІНІ

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова



Ч. 13.

Володимир Леонтович.

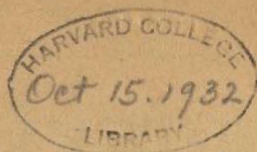
СПОМИНИ
УТІКАЧА.



БЕРЛІН 1922

ВИДАВНИЦТВО
"Українського Слова"
В БЕРЛІНІ

Slav 3237.40
✓



Ukrainian Scientific Institute
in Berlin

Всі права застережені.

Copyright by „Ukrainske Slovo“
Buch- u. Zeitungsverlag, G. m. b. H., Berlin.
1922.

Із друкарні
Börsenbuchdruckerei Dentor & Nicolas, Берлін.

За виключенням дуже короткого часу, коли протягом усього трьох тижнів я за Гетьманського уряду (перед звільненням кабінету Лизогуба) був покликаний на посаду міністра земельних справ, — я увесь прочий час стояв осторонь від усіх урядів і взагалі участі в політичному життю не брав. Тому читач не знайде в моїх споминах багато, та ще нових, фактів з діяльності та взаємовідносин творців політичного життя. Я належав до того загалу, якому доводилося не творити його, а тільки терпіти. Мої спомини, це спомини втікача, якому, що правда, тікаючи досталося об'їхати величезні обшири з Київа на Катеринодар, Туапсе, Ялту, Царгород, Софію і т. д. аж до Берліна — в них читач знайде більше матеріялу побутового та психологічного, відомостей про те, як відбивалися політичні події на життю та психології загалу.

I.

Ще заздалегідь перед другим наступом большевиків у Києві відчувався неспокійний і сумний настрій. Кияне вже мали нагоду ознайомитися з большевизмом і для них природа його, хоч не цілком, але досить була зясована. Але в ці часи народнього божевілля сільська людність не передбачала, яке лихо несе їй большевизм, а ще й до певної міри співчувала йому, і тому армія директорії, не вважаючи потрібним боронити рідний край, або розходилась по домах, або переходила до большевиків.

Не було сумніву, що Київ та і чи не вся Україна дістануться на якийсь час на поталу большевикам, та ніхто не вірив, що ця окупація триватиме довго. В Одесі стояли французькі війська, з розказу Франції навозилися туди війська грецькі, сподівалися ще й військ сербських, та ще якихсь, — під їх охороною формувалася російська армія.

Тому українське громадянство було заклопотане тоді більше тим, щоб за допомогою Франції, не були знехтовані чи порушені права української держави і народу, але ніхто не повірив би, щоб Франція, та ще після перемоги в світовій війні, капітулювалаб перед больше-

виками, яких сили були невеликі і погано озброєні. Часописи вже тоді перейнялися звичаєм подавати фальшиві вісти, або з метою агітації, або просто за браком певних інформацій, так що в Києві були певні, що Одеса цілком безпечна від захоплення большевиками та що звітти почнеться визволення не тільки самої України, а й цілої Росії і то в найкоротшому часі. Тому дехто з земляків, уважаючи моє становище, як бувшого, хоч і короткий час, міністра, небезпечним за большевиків, перевели моє обрання уповноваженим Українського Червоного Хреста в Одесі і мене відправлено туди. Одеському відділові Укр. Чер. Хреста надавалося тоді особливе значіння. В Одесі прийшло було до оружноі сутички між українськими та російськими військами (Росіян підтримували Французи) і наслідком її лишилися там полонені-Українці в дуже тяжкому становищі, бо російський уряд ставився до них з умисною особливою жорстокістю. Полонених треба було обороняти і за них подбати. Сподівалися, що до Одеси прибудуть ще й полонені колишньої російської армії з Болгарії та Туреччини, а між ними й багато Українців, за яких треба було піклуватися та подбати за їх національне освідомлення. Нарешті завданням одеського відділу Укр. Чер. Хреста

було впорядити свою працю без порівняння вище праці Рос. Чер. Хреста, щоб тим показати Французам більшу здібність українського громадянства до громадського і державного будівництва. З такими завданнями виїхав я до Одеси з моїм ближчим помічником, завідуючим лікарськими справами, д-ром Н. Н., та з секретарем. Відповідно до широких завдань, призначено для відділу більшу кількість грошей, але почасти за браком грошей у хвили нашого від'їзду, а почасти через небезпеку задля неспокою між Київом та Одесою, грошей нам не було видано і ми виїхали з самою обітницею, що вони слідом будуть надіслані, та з пильним наказом по змові спішитися з цілою організацією діла. Але добре, що ми до одержання грошей не зважилися на широкі видатки, а обмежилися найнеобхіднішими, бо, досидівши в Одесі аж до большевиків, я дістав для Ч. Хреста усіх тільки 3000 карбованців від посла Української Республіки п. Галіпа і 40.000 від п. Мацієвича, який приїздив тоді для якихсь особливої ваги переговорів з Французами до Одеси. Ці гроші мені довелося прямо випрохувати і щоб одержати їх, я мусів протягом днів двадцяти вичікувати по 2—3 години у вітальні легатії д. Мацієвича, дарма що і з д. Галіпом, і з д. Мацієвичем я був особисто

знайомий і не можу жалітися на недобре з їх боку до мене відношення.

Та ні військові справи українські, ні переговори з Французами не йшли добре, це нерувало українські місії і цілком забирало їхню увагу. Тяжко було дивитися, як вони кидалися від одного заходу до другого, щоб в якийсь спосіб схилити Французів на бік України.

Надто прикро згадувати тепер, як доводилося представникам української нації терпіти від гордого і непривітного відношення французьких послів та генералів. Таке відношення Французів мені довелося відчути і на самому собі, коли делегація українських буржуа, в склад якої було обрано і мене, їздила до пп. Анзельма та Фрейденберга з метою заперечити російським запевненням, ніби за самостійністю України обстоюють тільки самі пролетарські класи.

Російські урядовці, а надто військові кола ставилися тоді до Українців з запеклою ненавистю, українських полонених тримали в мокрих льохах без постелі (не давали навіть соломи), в голоді, в страшному бруді, не даючи змінити білизни. Український представник міністерства фінансів, що приїхав з Київа протестувати проти того, що Росіяне, захопивши машинку і кліше, друкували гроші українського зразку та пускали їх в курс, був

арештований, та сидів у в'язниці дуже довго. Кожен Українець, якому доводилося входити в які небудь стосунки з Росіянами в українській справі мусів дождити образи, бо мало не кожен з Росіян тішився, щоб сказати, чи зробити щось прикрого тому, хто вважав себе Українцем.

Не маючи власної сили, Росіяне могли так поводитися тільки спіраючись на Французів. Одного їхнього слова було досить, щоб прим. полегчити становище українських полонених, а треба було стратити зо 3 тижні тільки на те, щоб одержати дозвіл передавати їм страву й білизну, та здобути право лікарської допомоги. Я радий зазначити тут один виняток з посеред російських організацій, що до відношення до Українців. Російський Червоний Хрест все ставився до нас з відповідною чемністю і в інтересах діла визнавав можливість спільної праці. Він видав нам деякі найпотрібніші лікарські матеріали і закликав мене як представника Укр. Чер. Хреста на засідання Червоних Хрестів, які тоді були в Одесі.

Тимчасом большевицькі війська наближалися. Зайняли Київ, зносили з їм перервалися, а згодом дійшли і до Херсонщини. Між тим кількість добровольчої армії не збільшувалася, в самій Одесі бідніша людність не кри-

лася з своїми симпатіями до большевизму. Ходити по городу пізно було небезпечно, бо грабували, раз-у-раз доводилося чути про напади експропріаторів навіть серед білого дня.

Одного дня мені довелося бути свідком такого страшного випадку: Я їхав трамваєм по самому центру города (здається по Пушкінській, недалеко від Дерібасівської), трамвай раптом спинився, бо на вулиці сталося щось непевне. Через вулицю перебігло кількох військових з рушницями на поготові, гукаючи „лови“. Пасажири понахилялися до вікон і хтось пояснив, що женуться за експропріаторами, яких захоплено на гарячому вчинку. Напереді нас, на розі Дерібасівської метлявся з боку в бік чималий натовп усякого люду, збиваючись у купу, як овеча отара, та ховаючись один за одного. Кілька кроків далі військові націляли рушниці прямо на цей натовп, а серед його, забиваючися в саму гущу та пригинаючися, кидався сюди і туди здоровий чоловік у чорному пальті. Несподівано він вихопився зпоміж юрби і прожогом кинувся за ріг Дерібасовської. Рівночасно розітнулися стріли, а коли трамвай рушив, ми побачили на пішоході за кілька кроків від рогу вулиці чоловіка у чорному пальті, що лежав навznak з розкинутими руками в калюжі крові, а на розі,

спершись на рушницю, стояв військовий і якимсь нетямучим, але лютим поглядом дивився на забитого.

У вагоні з'явся нервовий гомін. Більшість була тої думки, що так і треба і все гаразд. Особливо один високий Жид, із спянілим від нервовості, перекривленим та счервонілим лицем і якась жінка, Росіянка, на вигляд крамарка, ця цілком спокійним та повчаючим голосом висловлювали своє задоволення. А про те помітно було, що не всі у вагоні поділяють їхні думки; одна бідно прибрана жінка з дитиною на руках обтирала заплакані очі кінцем хустки, якийсь старший вже, розкуйовджений чоловік у лихій свитині, хоч мовчав уперто, та дивився на усіх, а надто на Жида та на крамарку таким лихим поглядом, який виразно показував, що чоловік цей не тільки протестує проти такого способу ув'язнення і кари, але що для його в тім нема сумніву, що грабіжник таки має право грабувати. Він аж тремтів весь від ненависти до військових і до тих, хто їм співчуває.

Та мимо усіх недобрих ознак, віра в перемогу французької сили була так велика, що мабуть і не було людей, хтоб сумнівався у цілковитій безпечности Одеси, тим більше, що кількість чужинецького війська більшала, надходили нові транспортні, що правда більше з грецькими і

румунськими військами, та і грецькі війська були під французьким зарядом, а французькі війська сами собою не потішали нікого своїм виглядом, бо ходили по городу безладними купами, без форми, вимахуючи руками й вигукуючи та більше нагадували гультайські кумпанії, ніж військо.

Грецького війська, як переказували, тоді було в Одесі 60000 багнетів, сподівалися, що прийде незабаром ще багато якогось іншого війська і тому й найбільші скептики сумнівалися тільки в тім, чи схоче Франція звільнити весь край, чи обмежиться самою блокадою бережжя та забезпечить тили місцевих військ російських чи українських, — то вже залежно від вподоби кожного. Але ніхто не міг припустити, щоб Франція уступила большевикам. Через те і російська і українська дипломатії звертали увагу на те, щоб схилити французьке командування кожен на свій бік.

Коли прийшла зустрічка, що десь коло Херсону французьке військо подалося назад ледви чи не за першим стрілом большевицьких гармат, і примусило тим і Греків та Росіян до відступу, залишивши їхній тил без оборони, то і це ще не зломило певности в безпечности міста. Та по городу переказували з невітіхою, що Французи цілком не лічилися з тим, що

може статися з їхніми союзниками й захопивши, не памятаю, чи поїзди, чи пароплави, хотіли втікати, не дожидаючи Греків, та що з цього приводу знялася між ними трохи не бійка й Греки силою примусили Французів дати і собі місце.

Та кінець прийшов несподівано швидко. Не памятаю, якого числа по городу зранку почали гомоніти, що за два дні Французи і Греки відїзжають та залишають і город, і російське військо на ласку Божу. І справді оголошено відповідний наказ французького командування. Переказували, ніби Греки сперечалися та не хотіли відходити, але мусіли скоритися Французам, які вимагали від їх йти разом. Невеличка купка російського війська мусіла, шукаючи порятунку, йти і собі в світ за очі, невідомо куди. Пароплави не могли вмістити навіть усього чужоземного війська і частина Греків, а за їми і Росіяне потягли до румунського кордону.

У городі знявся надзвичайний переляк. Мабуть чи не усій інтелігенції, якої набилося тоді в Одесі сила, треба було, кожному за себе, вирішити питання чи треба тікати і коли треба, то куди, як, і яким способом. Проте тільки дуже невелика частина цієї інтелігенції мала змогу знайти собі якийсь притулок на французьких пароплавах, більша подалася

до румунського кордону хто як зміг, хто автомобілем, хто візником, а хто й пішки разом з військом, чи сам. Українців Французи на пароплави не брали, російське військо ставилося до їх ворожо, отже їм залишався єдиний останній спосіб. Без порівняння більша кількість інтелігенції, пошукавши надаремне способу до втечі, втомившись та зневірившись, залишилася у Одесі на ласку Божу.

Як переказувалося, і ті, що повтікали, зазнали багато лиха: на кораблях, надто французьких, ставилися до утікачів з неповагою і без сорому визискували, беручи по 100 карбованців за одну склянку чаю. Ті, що подалися до Румунії, були в дорозі у великій небезпеці. По дорозі грабували, декого й забили; грабували й червоноармейці, що подекуди просочилися вперед, і місцеві червоні, і так просто людя до грабунку не ледачі, а часом і російські війська. На кордоні Румуни або прогнали або арештовували.

Французьке командування мало якусь умову з большевиками що до вільного виступу з Одеси французького війська, а проте воно мусіло уступати так скоро, кидаючи частину свого майна, що це більше нагадувало утечу, ніж добровільний відступ. Французи були ще в городі, коли прийшла червона армія, крок за кроком

вона поступала туди, звідки виходили Французи і часом між ними залишалось вільного простору тільки один квартал. Російське ж військо продиралось поміж загонами червоної армії і по городу чути було стрілянину рушниць та кулеметів.

Находив вечір, залягла пітьма, город стояв неосвітлений, інтелігенція не важилася витикатися на вулицю, стереглися навіть палити світло в помешканнях. У пітьмі розтиналися стріли.

Здається, вже і цієї ночі почалися арешти, розстріли та грабування крамниць та деяких приватних помешкань, останніх, здається, з певним вибором. Так я знаю, що тієї ночі розбито і пограбовано дім одного помітного комерційного діяча, з цінною стародавньою обстановкою і колекціями (господар кохався і знався на старовині і багато її скуповував), який ще у Петербурзі спроневірився був большевикам і втік в переддень їх приходу, бо за його голову була оголошена нагорода.

Другого дня почалися труси, що тяглися кілька день. Почекавши годин до 11, я думав було, що до нас вже не прийдуть, бо господарі, в яких ми з сином займали одну кімнату, мали невелике й нероскішне помешкання, і налагодився йти до Червоного Хреста. Але тільки я вийшов під браму, до неї вскочила з вулиці юрба

червоноармейців з револьверами в руках, з поганою лайкою та погрозами. Мене вхопили і обмацали всього, зирнули і в гаман, але як там не було багато грошей і я був одягнений просто, не взяли нічого, тільки звеліли вертатися до хати. Тут переглянули речі і господарів, і мої, та бачивши, що оселя небагата, переглядали похватки, щоб не гаяти часу. Вкрали при тому в мене годинника та ще щось, а в господарів срібну папіросницю, і відійшли, тикаючи нам на прощання свої руки, та називаючи товаришами.

Мене вразила одна риса: червоне військо, яке прибуло до Одеси, було раніше відділом українського війська отамана Григорієва, що передався невдовзі до большевиків. Між ними тоді певно провадилася українсько-національна агітація, нарешті цеж була частина того війська, що повстало проти Гетьмана, як казали, в обороні української самостійности, а проте більшість цих — тепер, червоноармейців — балакала хоч поганою і з домішкою українських слів, а таки російською мовою (цеб-то мабуть і не хотіли гомоніти по українському).

Це виразно показувало, що ніякої національної ідеї у цих людей не було, що пристали вони до національного гасла тільки на те, щоб здобути собі змогу гра-

бувати та оправдання свого грабіжництва. Через те легко й зрадили вони і свою націю, і свій уряд, як тільки побачили, що з большевиками грабувати їм буде і вільніше, і безпечніше. Я зрозумів тоді, що зраджували Україну не їхні отамани, в цьому випадку не отаман Григорієв, а зраджувало все військо ~~на брані~~ *) з гірших (босяцьких) елементів, у яких не було моральної національної дисципліни і між якими не встигли, чи не зуміли запровадити дисципліну зовнішню - примусову. Отаманиж тільки мусіли йти за військом, виконували те, чого воно хотіло, вдаючи, ніби передаються самі до большевиків, та схиляють до того своє військо.

Я не виправдую цим такого поведження отаманів. Воно однаково не гідне поваги! Люде, що хочуть висовуватися наперед, та ще в момент величезних історичних подій, повинні мати остільки героїанської сміливості, щоб не боятися вмерти, обстоюючи за свою ідею, або щоб хоч відсахнутися від громадянської діяльності. . . Я тільки зазначаю факт.

Зазначу ще одну рису. Поміж червоноармійцями був при трусі і один оде-

*) Власне військо набиралося шляхом добровільного вступу, але дякуючи тим гаслам, які тоді виставлялися, до його йшли саме такі елементи.

ський робітник. Він наче не брав в нічому безпосередньої участі і тримався осторонь, та в дійсності мабуть був представлений до їх за старшого, щоб керувати трусом там, де помітить якісь прикмети контрреволюції. У нас він не бачив для себе чогось цікавого. На вигляд був він інтелігентніший від червоноармейців і часом спиняв їхнє нахабство, грубість та грабїжництво хоч здебільшого мабуть „з тактичних причин“, вважав за краще не чути й не бачити, що діється перед його очима.

На нараді у Червоному Хресті, одногосно було вирішено, що нам треба їхати до Київa. Цього вимагали і справи, бо хоч і переказувалося, що Червоний Хрест визнаний більшовиками, та існуюватиме і далі, та не відомо було у яким складі, та з якими завданнями. Грошей у нас не було і ми не знали, що маємо робити, вимагали цього і наші особисті інтереси, бо наші сім'ї залишалися у Київi. Отже ми вирішили клопотати у більшовицької влади про дозвіл виїхати до Київa і про вагон на переїзд.

Наше рішення ще зміцніло, коли п. Комірний (український губернський комісар Одеси за часів Центральної Ради, а здається і за Гетьмана), який теж залишився у Одесі, переказав нам нишком пораду свого особистого знайомого, —

блищого помічника отамана Григорієва, — тепер загально відомого отамана Тютюнника. Отаман Тютюнник перестерігав п. Комірного, що між військом от. Григорієва та між одеськими большевиками, які враз зорганізувалися і забрали у свої руки горожанську владу в Одесі, між ним і чека незабаром мусять виникнути на національнім ґрунті непорозуміння, а може дійде і до сутички, а тоді становище Українців у Одесі буде небезпечне, бо одеські большевики гонитимуть та помщатимуться на усіх Українцях. Отже казав Тютюнник п. Комірному, їдьте і самі, перекажіть і землякам, хай їдуть краще до Києва та гуртуються там, і дав Комірному, а через його ще й декому з земляків, в тім числі і мені з сином, перепустки на виїзд з Одеси. Я мало знав п. Комірного. Позналилися ми з ним тільки в Одесі і то тільки в останні дні, але справив він на мене дуже приємне вражіння. Людина сильна й надзвичайно смілива серед урядовців часів Центральної Ради, він визначався сміливістю, енергією та державним розумом, бо не доводив свого демократизму до потурання гіршим інстинктам народу, а коли й був соціалістом (в чім я не певен), то не розумів соціалізму, яко право грабувати. Тому будши комісаром Одеси, він і за Центральної Ради провадив завзяту боротьбу з

одеськими лівими потаємними большевиками і через те став їм ненависним. Родом був він з м. Сінчи Лохвицького повіту на Полтавщині, де мав невелику (десятин 25—30) земельну посілість.

В переддень його арешту я був у його. Він передав мені перепустки від Тютюнника і ми умовилися, що, як що я одержу вагон для Червоного Хреста, він поїде з нами до Київа. Я радив йому змінити помешкання, бо большевики могли стежити за ним та й знати, де він живе, але він не схотів, ще сміючись, пожартував, що міг би ще й большевиків окрутити, та серед них жити. Але тієїж ночі його арештували й розстріляли. Як і вся інтелігенція тоді, він ще недоцінював усієї кривавої жорстокости большевиків та усієї беззахистности людини серед їхнього безправного ладу.

Вихована хоч на якому будь, хоч не на повному правопорядку російської монархії, інтелігенція все не могла ще собі уявити, що то за лад, де карають без суду, без слідства, без закону, без змоги довести свою невинність і карають за все єдиною карою — карою на горло.

Хоч я і мало знав п. Комірного, його смерть мене дуже вразила, я не міг зрозуміти, чому отаман Тютюнник не боронив його. Та люде, що знали їх блище, завіряли, що Тютюнник і дійсно не міг-

би щого порадити і тільки сказав: „Що ж, коли понавсь, то мусить загинути“. Це знов одна з прикро вражаючих прикмет большевицького ладу, де поруч можуть істнувати дві влади, з яких кожна має право над людським життям, і то за протилежні вчинки, але ні одна не може оборонити того, кого схоче знищити друга.

Діставши перепустки від отамана Тютюнника, нам треба було мати також і від одеського большевицького уряду, а право на вагон виклопотати в начальника медичної частини якогось большевицького лікаря Пінчука. Хто й зна чи лікар Пінчук, людина вже старшого віку, був дійсно большевиком, бо, не зважаючи на зовнішній вигляд великої влади, мав коло себе двох молодих та нишпорливих товаришів, що пильно та недовіжливо стежили за кожним його рухом. За кілька днів нам пощастило виклопотати усе потрібне і ми вирушили до Київа.

В Одесі я стрівався з П. Я. Дорошенком, що мешкав там у свого приятеля. Я переказав йому, що чув від п. Комірного і закликав з нами їхати до Київа. Та П. Я. чогось вагався і мабуть через те жадав невідмінно, щоб я заїхав за ним, їдучи до двірця залізничного. На великий жаль я не мав змоги цього зробити. П. Я. не приїхав до поїзду і залишився в Одесі. Як відомо, його теж розстріляли.

II.

Прибувши до Київа, я не міг зважитися відразу їхати до себе в хату. Моя оселя була в Липках, себ-то в тій частині міста, на яку большевики гнали понагітку тай зазіхали найдуше, отже легко могло статися, що помешкання моє вже пограбоване і зреквізоване. Треба було також довідатися, чи большевики не шукали мене самого. Отже я залишився пересиджувати у вагоні, поки один з товаришів подорожи, який безпечніше міг вертати до дому, не довідався, та не повідомив мене, де пробуває моя сім'я. Показалося, що моє помешкання справді реквізоване під мешканців сусідніх домів, яких повиселювано, забираючи їхні дома під советські інституції та казарми, що і в моїм домі приміщено, хоч і не багато, червоноармейців, та що сім'я моя мусіла покинути хату і оселитися в двох найнятих кімнатах в дальшій частині міста. В мене у хаті залишилася покищо сім'я мого гостя та приятеля лікаря, що втікла з Полтавщини ще перед наступом військ Директорії, якої війська тоді теж часом грабували, руйнували, а коли і забивали без суду тих, хто їм не вподобався. (Згадати хоч смерть М. Устимовича, за якого мова буде на иншому місці.) Щоб вбити когось, досить було, щоб знайшовся серед війська якийсь особистий ворог. Особливо небезпечне

було становище заможних людей, бо загальний настрій у військах тоді був такий, що заможність вже була провинною. Обставини були тоді справді ще не такі, як за большевиків, але надіятися на які гарантії, тощо, а надто на провінції тоді булоб нерозумно. Влада Директорії була безсила проти сваволі військ, та й не дуже звертала увагу на ці, на її думку маловажні річі, бо цілком захоплена мріями збудовання нового ладу, згідно своїому, як показалося, не зовсім обміркованому плянові, не дбала про гарантії і права, переслідуючи й Українців, що трималися інших політичних та соціяльних поглядів... А тимчасом цей нещасливий настрій тодішнього українського уряду, хоч і трівав не довго, а таке його відношення до права і політичних противників було одною з важніших причин того усього лиха, яке досталося перебути Україні, як і того, що Україна і досі не змогла збудуватися, та себе обстояти.

Мій гість у Києві був невідомий і його вважали тільки за лікаря і не знали, що разом він був і землевласником, тому він ще якийсь час міг залишитися в моєму помешканні, дружиніж моїй довелося серед ночі тікати з дому, бо червоноармейці, дізнавшися, що вона домовласниця, нахвалялися вбити буржуйку. О десятій годині в ночі довідалася вона, що зали-

нитися їй далі в домі було зовсім неможливо. Небезпечно було виходити з дому, щоб не помітили червоноармейці; добре, що ніч була темна, а на вулицях не було світла. Коли пощастило вийти, не брак ще було безпеки. Ходити по городу в такий час було заборонено. Раз-у-раз спиняли й допитували патрулі. Їй пощастило дійти до знайомих тільки через те, що з нею йшов лікар і на усі запити: „хто, куди, та чого йде“ відповідав, що лікар до хворого. Червоноармейці лаялися, але пропускали.

Що виробляли червоноармейці з помешканнями, надто коли жили в їх хоч недовгий час, мені довелося на власні очі побачити на оселі одної української громадянки, багатой людини. В тій оселі щось з тиждень перебувала славнозвісна Таращанська дивізія. Після тижневої гостини таращанців помешкання виглядало так: дорогі меблі поскидані на купу, частина з їх порубана на паливо, коштовні шпалери подекуди обідрані, а скрізь заяложені, бо червоноармейці спірали об їх свої масні голови, горорізьба на піддашу постріляна, по всіх столах, шафах, та шуфлядах замки повиламувані, а добро, яке було там сховане, розтягнуте (замки залишилися цілими тільки в кімнаті, де жив управитель дому, бо його, як людину, що живе

з удержання, визнавали до певної міри своїм). По долівці розкидано недопалки меблів, папери і книжки з шаф, бо в книжках червоноармейці шукали захованих грошей. На паркеті майстерного вибору вибої та знаки від чобіт — наслідки шалених танців червоних жовнярів. Здається ніколи за нормальних часів у нашої людности не виявлялося такого замилювання до танців, як за часів революції у червоноармейців — вони танцювали і в день і по цілих ночах, (аби тільки трінкала яка небудь музика). Але було щось і багато страшнішого: на мармуровій долівці під сходами стояла калюшка загуслої крові. Ось що розказували про її походження: поміж цілим загоном розбишак знайшовся один парубок, якого совість не могла погодитися з вчинками та поведженням товаришів. Якийсь час він мовчав, але сумління не давало спокою і він почав усовіщати їх. „Хибаж на те ми робим революцію, щоб робити так, як ви робите, хибаж то по правді?“ — докоряв він, а товариші, роздратовані докорами, намірились його вбити. Він це помітив і почав на ніч замикатися сам у окремій маленькій кімнаті, де ніхто не спав, бо в ній було не топлено. Думав, що хоч холодно, та безпечно, та не врятувало ніщо. Днів через два у вечорі звеліли червоноармейці управителю, щоб не важився тієї ночі і

носа витикати з своєї хати, щоб це почув „а то вбємо“. А на ранок ненависний їм товариш десь зник. На обережні запитування: „де він?“ зразу питали: „хто такий?“ — мов не розуміли, про кого мова, а далі відповідали: „а чорт його знає, — мабуть подався на фронт!“ Та коли червоноармейців виведено і управитель пішов оглядати помешкання, (при них він не зважувався на це), то знайшов під сходами калюжу крові.

Через те, що сім'я моя мусіла втікати з своєї хати похватки, а перед большевицькою навалою я не був дома і не міг приховати грошей, ми залишилися без усяких засобів до життя, бо і річі, які можна було продати, залишилися дома, а виносити їх звідти було небезпечно, скрізь довкола були советські інституції та советські війська, а червоноармейці пильно стежили за кожним, хто виходив з дому, тай базарний товарообмін тоді ще не налагодився. Треба було шукати заробітку, а з приходом большевиків усі приватні роботи урвалися, знайти службу у большевиків мені, колишньому буржуеві, було не так легко, а здавалося і небезпечно. На перший час знакомі знайшли мені невеликий заробіток перекладати російські рукописи на українську мову. Тоді деякі проворніші з київських доцентів, пристосовуючися до обставин почали ви-

ступати з ніби-то філософічними творами. З одного боку вони начеб-то підтримували большевицьку ідеологію, з другого крадькома, ледве помітно „підпускали“ на неї критику. Знов таки, пристосовуючися до всяких можливостей на далі, хотіли вони видати свої твори разом і по російськи і по українськи, а що мови української не знали, то й шукали добрих перекладчиків. Українськіж видавництва чогось, мабуть тішачися з того, що російські вчені українізуються, охоче видавали цей філософський мотлох, натомісць щоб видавати переклади відомих всесвітніх вчених. Перекладати ту плутану мову була робота тяжка, а оплачувалася вона дешево. Ціни що дня йшли в гору, і жити з цього заробітку, хоч би й скупо, було неможливо. Доводилося таки хитрувати виносити з хати дрібні речі і їх продавати, а проте таки недоїдати, харчуватися самими рослинними стравами, без мяса і сливе без сала, наполягаючи більше на хліб з чаєм, тай то оглядаючися. В такому стані була трохи не уся інтелігенція, хто не мав засобів, або не спекулював, навіть ті, що служили на радянській службі, бо і там платня була за мала. Та траплялося і гірше, я знаю два випадки, коли ще недавно заможні жінки померли у Києві як що не від голоду, то від довгочасного недоїдання.

А тимчасом нерви у всіх були завжди напружені, ніхто не був спокійний ні дома, чи не прийдуть арештувати, ні на вулиці, чи не признає хто з червоних та не затримає, або і просто перший ліпший червоноармейський зайдиголова, стрівши на вулиці, визнає тебе за буржуя та образить чи вилає з доброго дива. Ногам теж випадало чимало роботи: трамваї не ходили, за хлібом доводилося вистоювати цілі години в чергах, щоб купити якийсь там фунт сала або що трохи дешевше треба було вибігати часом все місто. Часом настрашені люде не хотіли ночувати дома, боячися арешту і йшли десь до знайомих шукати притулку на ніч. Йшли звичайно манівцями, щоб заплутати слід, а прийшовши часом бачили, що й господарі чують себе в тій самій небезпеці і мусіли знову йти далі, як коли в инший край міста. Отже витрата енергії була велика, а підтримувати її нічим. Через те в багатьох починалася малокровність і слабля працездатність.

Тимчасом на мене прийшла ще особлива напасть. Большевики наложили на Київ контрибуцію, яку мала виплатити колишня буржуазія. Був виданий список, скільки з кого належиться. З мене вимагалось аж 100.000 карбованців, яких я не маю, тай дістати не міг, а тимчасом неплатним загрожували арештом і чека.

Завважу тут невеличку рису. Не знаю, хто саме розкладав цей податок, та казали, що в тому брали участь і дехто з київських буржуїв. Проте розподілення було зроблено зовсім несправедливо і часто з менше заможних вимагалось більше, ніж з значно багатших.

Та це лише дрібниця і може деінде було і не так... Але в самій суті своїй контрибуціяж та була щось неслітське: держава допоминалася контрибуції з своїх горожан! Стягали її з розграбованої та знищеної вже буржуазії, з людей, в яких уряд вже встиг все забрати і з яких дехто згодом помер голодною смертю! Налог виправляли не способом цивільного права, а карами кримінальної вдачі. Все те робили соціялісти, що стали до влади під гаслом рівності та гуманізму!

З сього приводу нераз згадувалася мені тоді сентіментальність буржуазного політико-економа Д. С. Міля, що, бажаючи бути безстороннім, уважно прислухувався до чужих йому соціялістичних ідей і на ґрунті їх дослідження робив такий висновок: вважаючи на те, що однакова праця для людини до неї незвиклої буде тяжча, ніж для звиклої, а однакове удержання менше задовольнятиме потреби людини, що звикла до кращого, таке арифметичне порівняння не відповідає принципіві рівності, а тому не може вважатися справед-

ливим з погляду соціалістів. Отже соціалістичний уряд на випадок здійснення соціалістичного ладу мусітиме з тим якийсь час рахуватися, та полагоджувати на користь тих, в кого буде одібрано власність.

Не знаю, чи справдилиб англійські соціалісти ці лагідні міркування цього політико-економа, як би вони стали до влади, але наше життя брало їх просто на глум. Наші робітники (а з початку і селяне) а ще в більшій мірі проводирі їхні, наші соціалістичні партії в цілій своїй діяльності виявили цілковитий брак у їх почуття справедливості і не такого вже витонченого як у Міля, а і просто арифметичного. Виявилось, що в їх почуття справедливості та гуманності ще значно менше, ніж було в нашій буржуазній класі. Це і скомпромітувало остаточно наші соціалістичні партії та відібрало від їх симпатії більшості, примусило їх опертися на саму силу і буде причиною тому, що коли вони її втратять, і впадуть, то вже довго не зможуть взяти участі у владі.

В тому катаклізмові, який виготовляє аномальність большевицького ладу, згинуть, на жаль, не самі їхні мрії, а зупиниться досягнення багатьох справді користних реформ. Через зневірря та економічний занепад можемо посунутися

назад може на сотки років і добре ще, коли не загинемо зовсім, як сталося при відповідних умовах з Афинами, Галлією Римом, та инш.

Прохаю вибачення у читачів за цей відступ від фактичного викладу. Хай те, що я сказав, буде зразком тих почувань та думок, які прищеплює большевизм суспільству.

У скрутному становищі, в якому я опинився, дякуючи контрибуції, порадили мені звернутися до адвоката, сказали і до якого. Був це раніш мало відомий та моторний собі адвокат, який зразу приумів приладнатися до большевицьких порядків. По багатьох прикметах було помітно, що за старого ладу клієнтура в його мабуть була мала навіть і по комісіонерських справах, якими звичайно у Києві надолужають адвокати брак судових доручень, та за большевиків він одразу зробився помітним та потрібним діячем. Користуючись з того, що хтось з його близьких зробивсь комісаром, пан Н. поробив знайомства між комісарами та в самій чека, заприятелював, а може й погодився з ними що до поділу гонорару, тай спеціалізувавсь на обороні арештованих та на клопотах про поменшення контрибуції. Тепер у його маленькій чевальні завжде дожидало черги по скільки клієнтів і п. Н. мав нагоду і рацію

раз-у-раз та не без внутрішнього задоволення бідкатись, що „перетяжений працею і не має і хвили вільної“. Але він таки відчував, що од його спеціальности одгонить чимсь специфічним і тому мав потребу розмовляти по щирости та виправдувати свою діяльність, хоч би і перед зовсім незнайомими клієнтами: „Требаж рятувати людей і хоч яка та робота неприємна а може і небезпечна, та я не можу одмовляти людям у допомозі“, казав він. А до того знаючи, що клієнти його авяжеж не большевики, він про всякий случай „давав їм зрозуміти“, що большевицькій владі не співчуває, большевиків вважає за розбишак і що скоро їм прийде кінець. Про те з клієнтів він правив таки добрі гроші, виправдуючись тим, що можуть трапитись „додаткові видатки“. Що правда тим, хто здавалось йому і справді грошей не мав, поторгувавшись робив він часом таки не малу знижку, так одначе, що і йому припадав все таки „необідний гонорар“.

Тактика, якої додержувався він в обороні клієнтів чи їхніх справ, зовсім не нагадувала старої тактики оборони — на ґрунті закону доводити безневинність або право клієнта, закону не було, декрети виключали один одного тай взагалі розпатякувати про „право“ у большевиків не поводилося...

Це є цікавою прикметою большевицького ладу, що не вважаючи на усі запевнення їхні, ніби вони утворюють цілком новий лад, усе радянське публичне право фатально сунеться до зразків минулих віків — часів середневіччя, а то і первісних зародків права. Нагадаємо декільки прикладів: Законів не існує і суд кермується не законом, а власною думкою (риса первісна), суд відбувається не прилюдно (риса середневічна), процес відбувається письменно і гарантії обвинуваченого нехтуються: оборонців не пускають, обвинуваченому не дають говорити, свідків не викликають (риса середневічна), обвинувачених тримають по тюрмах до суду необмежений час (риса середневічна), за провину відповідає не сам винний, а його родичі, а часом і люде однієї з ним верстви (риса первісна), право не виконувати незаконних розпоряджень урядовця не визнається (риса середневічна). Те саме помічається і в інших галузях права та в житті, утвореному большевицьким ладом. Напр. заборона без згоди робітників братися до тієї чи іншої праці поновлює середневічні цехи. Купівлю - продаж цілком заступає первісна форма товарообміну і т. д. і т. д. . . .

Розуміється, при тому утворюється ґрунт для безмежного деспотизму. Большевики запровадили його за підтримкою

робітничої класи, яку помановали обіцянками, що та безмежна царська влада належатиме їм. В дійсності царями поробилася сама невеличка купка большевиків, а робітнича класа потрапила до їх у підданці, що найбільше у преторіянці, яких зацитькують більшими пайками та тагимиж іншими дрібницями.

Алеж повертаюся до способів оборони, яких уживав Н. Напр. в справах про звільнення од контрибуції подавав він прохання, зміст та уґрунтовання якого і самого його дуже мало цікавили. На підставі самого факту подання прохання, до перегляду його, правлення контрибуції спинялося, а тоді вже завданням пана Н. було якось досягти, щоб прохання усе залишалось у споді непереглянутих паперів і справа не йшла на розгляд.

Від часу до часу большевики оголошували список осіб, що не сплатили контрибуції і тих, хто потрапив до списку, як неплатних, найчастіше арештували, але ті, чиї прохання не були ще розглянуті, до списків не заводилися і на якийсь час мали спокій. Що правда справа в той спосіб остаточно не рішалася, та коли клієнти тим непокоїлися і прохали Н., чи не можна одхлопотати, щоб призначений з них наклад хоч знято, хоч зменчено, він одмагався тим, що то річ небезпечна, бо невідомо як вирішать справу, що в кожному

разі треба чекати сприяючих обставин, а відволікуючи сподівається він дотягти справу аж доти, коли большевики підуть, „бож хіба ви не бачите, вони довго не вдержаться“, потішав він клієнта.

Якось невдовзі перед тим, як большевики і справді вийшли, пан N. десь зник і щось зо три дні його не було вдома. Служниця одчиняючи двері мала стурбований вигляд та одмагалась невиразними поясненнями. Клієнти непокоїлися, що станеться з їхніми справами. Та за три дні N. знов з'явився в себе в кабінеті і взявся до праці звичайним рядом, мов нічого не сталося, а тільки довірочно казав усім, ніби його хотіли заарештувати, і він мусів переховуватися, поки не залагодив справу.

Не знаю вже, чи дожидаючи зміни уряду, удав він ту комедію, щоб посилатися на своїх клієнтів, як на свідків, що терпів од большевиків, чи справді хтось зпоміж них, кого поминув він при поділенню гонорарів, настрахав його трохи, поки не дійшов з ними до згоди.

* * *

Повертаюся до свого становища. Щоб хоч трохи збільшити заробіток доводилося мені йти на советську службу, аби тільки на таку, що йде всупереч моїм

поглядам. Знищення усіх приватних підприємств і приватної ініціативи віддали усю інтелігенцію в цілковиту залежність державі і дивна річ, що інтелігенція, яка ніби марила про волю, співчувала тому, бо дякуючи соціалістичним мріям своїм, не зразу зрозуміла, що на нашій небездоганній планеті рівність і соціалістичний лад часто стають в супереч політичній волі та незалежності окремого громадянина.

Одночасно і деякі сумніви, що до радянської служби здавалося зникли. Большевицькі часописи докоряли буржуазії саботажом за те, що не хоче йти на радянську службу. Не звикла ще до постійної підступності усіх большевицьких заяв, інтелігенція почала думати, що згодитися на службу це є так, ніби легалізуватися у большевицьких очах. В додачу тоді ще здавалося, що більшість людности співчувала большевизмові. Руїна, утворена радянським хазяїнуванням тоді ще позначалася не так виразно, тому серед інтелігенції починала прокидатися думка, що може і справді большевизм є новою, але сталою і міцною формою суспільного життя. З цього робився висновок, що чи подобається чи ні воно йому самому, але громадянин мусить совісно скоритися перед волею більшости і працювати серед большевицького ладу не за страх, а за совість і як би не та божевільна

жорстоктись, якою де далі все більше і без жадної потреби переймалися большевики, опозиції проти них булоб тоді ще менше, ніж було.

Не без впливу тих настроїв та під натиском необхідности, узяв і я тоді службу невеликим урядовцем у совнархозі по агрономічному віділу, де мені було доручено складати популярні агрономічні брошури українською мовою. Хоч таку роботу зручніше булоб робити у бібліотеці, або у себе вдома, та у большевиків вимагалось, щоб усі урядовці працювали на службі, під доглядом, приходили і відходили з неї в певні часи. Це ані трохи не збільшувало працездатности урядовців, бо вони звичайно тільки проволікали час, а робота посувалася дуже помалу.

Надійшла весна, починався наступ Українців з одного боку, денікинців з другого. Раз-у-раз надходили звістки про їхні перемоги та дальший наступ. Цікаво було спостерігати, як вони відбивалися на радянських урядовцях. У тій кімнаті, де працював я, сиділо їх п'ять. За виключенням одного, що був начальником, инчі, я певен, не були прихильниками большевицької влади. Не усі вони вірили, та усі хотілиб сподіватися, що большевиків буде побито, та ніхто не важився того появити. З другого боку і начальник-большевик, в міру того як большевицьке

військове становище гіршало почав казати, що він власне належить до іншої партії і триматися так, ніби його, яко сторонню людину усе те мало обходить. В ранці по перегляді часописів кожного тягло до мани, що висіла в нашій хаті. Один по одному надходили ми до неї і роздивлялися мовчки, хіба часом хто відважувався підкреслити колірним олівцем пункти останніх боїв. Колиж зрідка траплялося, що розмови з приводу військових подій обминути не можна, тоді вона провадилася в особливо об'єктивному тоні, так начеб військові учені обговорювали події з погляду військової тактики.

Тимчасом за 1 ½ місяця, що я прослужив у совнархозі, відношення большевиків до служби буржуазії змінилося зовсім. Тепер вже не обвинувачували її за саботаж, а навпаки збили бучу, „що буржуї повкрадалися у радянські інституції і нівечать одностайність радянської праці“. Влада зголосила анкету: кожний урядовець мусів на письмі дати відповідь на низку запитань, між якими були і такі: чим був, з чого жив, де служив до большевиків, до якої партії належав і т. д.

Коли анкетні листки були заповнені і переглянуті, тоді приїхала комісія для особистого опитання. Кожного урядовця по черзі викликали і робили допит. Коли викликано мене, комісія складалася

з двох осіб: молодого чоловіка причетницького вигляду з фанатичними очима, у чорному сюртуці, якого він певне не мав звички скидати, лягаючи на ліжко, бо сюртук був весь в пуху, і молоді панички з підв'язаною хусткою запухлою шовкою. В панички очевидячки боліли зуби і вона притуляючи шок до високої стінки крісла та підобгавши під себе ноги, на пів лежала на кріслі.

Поводились зовсім чемно: руку подали, „попрохали“ сісти і назвали товаришем, а тоді почали допит.

— Де служили?

— Не служив.

— Але з чого жили?

— Мав власне господарство...

— Од напруженої уваги брови допитувача піднялися вгору.

— Яке?

— 650 десятин.

— Ого!

— Це було вимовлено многозначно!

— Тоді я витяг з кишені свідоцтво, яке надіслали для мого захисту сусіди селяни і попрохав прочитати, щоб побачили, як я жив з їми.

У свідоцтві за большевицькою печаткою було прописано: „Відносно колишнього поміщика (мое імя) Н-ська громада тримається найкращого погляду, яко за поміщика-трудовика й друга народу“. Далі

писалося, що я ставився до людей добре, не визискував, на себе витрачав мало, а прибутки клав на поліпшення господарства.

Це справило вражіння і відношення до мене покращало. Член комісії, хоч знати і фанатичний большевик, був, мабуть, з природи незлою людиною. Йому навіть було приємно, що сим разом у провінція є деякі оправдання. Він навіть привітно осміхнувся і, передаючи моє посвідчення товарищі, доброзичливо висловився.

— Так, так, скрізь трапляються виключення.

Потім мов схаменувшись, що за скоро підлягає вражінням, зробив для вивірки ще скільки запитань:

— А придбали Ви за своє життя багато?

Я догадавсь відповісти, що сам не придбав нічого.

Це теж вподобалося.

Мене здивувало, та дивує і досі, чому це буржуа, який лінувався, гайнував, або не тямив свого діла і керував їм погано, а через те і не придбав нічого, а може ще і перевів спадщину, вважався большевиками за кращого та користнішого громадянина, ніж той, хто працював і тямив своє діло, а тому і не міг не придбати... але я мусів мовчати.

— Ну переглянемо вашу справу, дуже можливо, що все буде гаразд, казав по-

тішаючи член комісії — зрозуміло, діставши таке добро з доброго дива у спадщину, таки тяжко булоб од його відмовитися...

Я глянув на нього і мені в ту хвилину здалося, що не вважаючи на свій фанатизм, він теж ледве чи здолав би відмовитися од спадщини як би її дістав.

Мене одпустили.

* * *

Я було сподівався, що вже клопіт скінчився, алеж помилився. Кільки день перегадом знайшов моє помешкання та прийшов до мене п. К (мій начальник — за якого згадувалося раніше) начеб то, щоб попередити, що начальство дізналося, що я був міністром.

Може воно і не так, та я грішив на його, що то він сам дониншпорився та довів до начальства. В кожному разі було не добре. Що найменче викинуть з посади та запишуть на чорну дошку (се поводилося у большевиків), а фамілії на чорній дошці певно звертають на себе увагу чека. Ми з жінкою почали клопотатися, щоб виїхати з Києва. Се було не легко. Треба було знайти притулок, здобути перепустку та білет.

Ми не встигли все те зробити, як К. прийшов у друге з заявою, що мене вже вличуть до одного з головніщих начальників совнархоза на допит. Розмова була

неприємна і тяжка тим паче, що поки я складав пояснення, через хату раз-у-раз шмигляли то той то инчий товариші-комуністи, наставляючи в наш бік вуха.

Не знаю, чи допомогли тому мої свідочтва: згадане од селян і подібне од робітників цукроварні, у якій я був членом правління, але справа моя того разу ще не була вирішена і мене одпущено до дому. Ми з жінкою не схотіли ще вивіряти долі і тогож дня виїхали до знайомих у Святошин, поки знайдеться кращий притулок.

Та одразу видко було, що Святошин не є доброю схованкою. Він був повен большевиками всякого гатунку, більшість дач була заселена їми, у лісі було повно червоноармейців, скрізь розставлена варта, раз-у-раз полохали з рушниць. Саме тоді повстанці приступали часто аж до Київа і большевики сторожко вартували і в Святошині треба було дожидати трусів та перевірок. Отже пересидівши там два дні ми визнали за краще повернути до Київа і переховуватися там ще кілька день, поки нарешті з'явилася можливість виїхати на Лівобережжя.

III.

Їхати довелося у вагоні одної радянської інституції, по перепустці, як радянський урядовець, та не дивлячись

на те не могло бути певности, що таки виїдеш. На вокзалі перевіряли документи і затримували часом без всяких підстав по підозренню. Час коли вирушить потяг був невідомий, він міг простояти у Києві і пів доби, а за той час могли зробити перевірку по вагонах і таки затримати. Добре, що вагона нашого мабуть навмисне, поставлено було геть од вокзалу на останніх коліях, туди ми пройшли ніким не помічені і з перевіркою туди не приходили.

У вагоні їхало чимало незнайомих — все ніби радянські урядовці, які стереглися один одного та ухилялися од розмови, та придивившись до їх у дорозі, я певний, що все то була інтелігенція, яка мусіла удавати з себе большевиків і здебільшого, як і ми, тікала од них з Києва.

У тому ж вагоні серед незнайомих тікав з Києва і мій найблищий приятель доктор П., але ми умовилися з ним удавати, ніби познайомилися вперше. Їхав він відголивши вуса в чорних окулярах, так що і признати його було важко. В політичних справах активної участі він ніколи не брав, цікавився більше своєю спеціальністю та ще філософією, за большевиків залишивсь працювати у шпиталі, як і раніше, а в додачу був особисто відомий двом членам Київського Ціка п-ну Пятакову і п-ні Бош, які віддавна були його пацієнтами і ставилися до його дуже

прихильно. Але дарма, мусів тікати. Так сталося ось через що. З службового обов'язку довелося йому якось робити медичний огляд одному члену київської чека і яко людина надзвичайно совісна мусів він посвідчити, що оглянутий слабує на прогресивний параліч. Се розлютовало чекіста і як звичайно большевик, не знаючи инчої міри кари та помсти, він намігся розстріляти П. Двічі чека арештувало П., але двічі Пятаков та Бош брали його на поруки та визволяли з арешту. Чекіста се дратувало ще дуще і він завзявся, захопивши П. втретє, розстріляти його вже без всякого, хоч про око людське, слідства, щоб ні Пятаков ні Бош не могли врятувати. Взагалі чекісти не звертали уваги на вимоги ніякого начальства і втручання його тільки дратувало їх. У Києві переказували, що заступництво хоч би і самого Раковського тільки погіршує становище арештованого.

П. мусів здобувати можливість виїхати, а тимчасом переховуватися по знайомих. Мав він їх у Києві безліч серед усіх верств громадянства і ховався по найукритніших місцях, раз-у-раз міняючи схованки, та чекіст пустив в рух усю шпигунську організацію чека і мов павук обшовував П. її сіткою. Що чверть години до помешкання П. дзвонили до телефону з різних кінців міста, щоб

довідатися, чи він дома, та зразу і арештувати. Шпики йшли за ним слідом крок за кроком. Одного разу ледве встиг П. піти з своєї криївки, де перебув тільки кілька годин, до помешкання вскочила якась немов божевільна яінка, ніби шукаючи свою втеклу курку і самоправно оббігла усе помешкання, заглядаючи по усіх заморках.

Та на щастя шпики десь прогавили і П. їхав з нами.

Цікаво зазначити, що так, як через місяць по тому, сей самий чекіст був розстріляний більшовиками за хабарі та інші злочини.

Ті декілька перегонів, що нам треба було переїхати, поїзд раніше перебігав за 6—8 годин, тепер ми їхали сливе добу. Коли нарешті вийшли на дуже маленькій, загубленій серед степу, станції, і поїзд пішов, нас наче вхопило, обгорнуло своїми хвилями та понесло на їх зелене море нив. Скрізь скільки оком кинути хвилювалися вони. Тоді селяне ще не знали, що радянська влада одбіратиме в їх хліб і не одкидалися од хліборобства, а позасівали не самі свої землі, але й панські. Хліб не був такий добрий, як бував по добрих економіях та в заможних господарів, але все ще нічого. Було годин 7—8 рана. Сонце вже підбилося, але ще не півло, на мов перемитій зелені блищали

краплі роси. Небо і повітря, пронизані промінням, аж сяли, жайворонки дзвонили пісні. Десь верстів зо 2 перед нами, як остров серед моря, здіймався кущ саду того хутора, куди ми йшли, а довкола ні душі. Після Київа з його червоноармейцями, шпигунством, чека та заляканою людністю се безлюддя викликало на душі якийсь спокій. Здавалося, що сюди в степи ще не досягло око чека, що тут не можна людині почувати себе вільно, жити з незагнаною та не знівченою лямком душею, а вся істота мов виправлялася... Але то була помилка. Спокійно пережили ми на хуторі тільки один тиждень, тай то тому, що не знали, що наготовлялося. Сей спокійний затинок тільки здавався таким, а вже й тоді в густих кущах саду непомітно для нас ховалися та підслухали большевицькі шпиги. Сим разом вони стежили не за нами, а за нашим господарем, паном Н. На лихо він не що давно перед тим звільнив з посади одного урядовця, що служив під його зарядом, нероба, і шахрая та заразом і комуніста, а той завзявшись помститися, використав те, що в одному з околицьніх сел (верстов за 16—20) знялося було проти большевицьке повстання, а два дрібних урядовця, з тієї інституції, якою керував Н., пристали до його, будши родом з тогож села. На сьому ґрунті звільне-

ний комуніст сплів доноса, ніби Н. був керманічем та провідником повстання, ніби в хаті у його збиралися наради та друкувалися на машинці агітаційні заклики. З доносом своїм донощик удавався не до місцевої повітової чека, де знали Н., а до своїх приятелів чекістів, спеціально надісланих з губернії для слідства в те село. Не було нічого легшого, як вияснити безпідставність цього обвинувачення, як би слідство переводилося нормально. Єдиним свідком в справі донощик показав шіснацятилітню селянську дівчину, свою коханку, яка служила у Н. тільки тиждень, тоді коли в його друкарської машинки ще і не було (він одержав її так як з місяць після повстання) машинки вона ніколи не бачила і не змогла б навіть признати її. Та свідків до суду не викликали, Н. не сказали, на підставі чого його обвинувачують, а навіть роблячи йому допита, силкувалися, щоб він не міг того вгадати. Чекістів найменше обходило, з'ясувати правду, їм хотілося догодити приятелеві-донощику, а на самого Н. вони лютилися за те, що якийсь „спец“ зважився усунути з посади комуніста.

Наслідком цього доносу, так як через тиждень після нашого приїзду, на світанку помешкання Н. було оточене

червоноармейцями на чолі з чекістом; мені ніколи не доводилося бачити такого злісного та лютого обличчя, яке було в його. Се був вираз не тимчасової ненависти, але стадої, ніколи не вгасаючої, що не викликалася тією чи іншою людиною, тією чи іншою подією, а була завжди та для усіх однаковою і мабуть була виявом якоїсь психічної хвороби. Навіть підступність і лукавство, які теж виразно помічалися в йому, не могли затаїти цієї злоти. Чекіст зробив трус і допит Н. та нам. Допитувався, чого ми приїхали, з чого жили давніше і живемо зараз, чому не служимо, побачивши у мене мій український переклад, звернув на його особливу увагу і питав звідки я знаю українську мову, і чи пишу тільки по українськи? Взагалі помітно було, що вважав вже і тоді українство прикметою неблагонадійности. Звертав увагу і на такі дрібні прикмети, як вартість білизни; моя білизна здалася йому занадто буржуйною і він сказав з особливим підкреслюванням:

Супруга ваша вероятно очень хорошая хозяйка.

І нам і доктору П. він заявив, що до перегляду справи забороняє нам виїздити з хутора.

Господаряж нашого хотів арештувати і не заарештував сим разом мабуть

через те, що з повітового міста, куди по телефону оповістили про трус у Н. несподівано прибіг загон червоноармейців з комісаром на чолі, щоб оборонити Н. від арешту невідповідною владою. Комісар цей був знайомий з Н., а по місту мешкання Н. підлягав власне сьому комісарові, а не зайшлому чекістові.

Між двома червоноармейськими загонами знялася завзята лайка, трохи не дійшло до стрілянини, принаймні рушниці вже наставлялися, але, налаявшись до схочу, вони почали порозуміватися і повітовий комісар, злякавшись, щоб його не обвинувачували за оборону державного злочинця, усунувся.

Та перемігши, чекіст, щоб не настирюватись своїм людям, визнав за відповідне на сей раз не арештувати Н. невний, що той не втече.

Сей випадок треба булоб вважати за нересторогу і найкраще булоб і нам і Н. виїхати з хутора. Але Н. вагався через те, що не хотів кидати доручених йому справ, не хотів зломати слова, бо зобов'язався чекістові не виїздити та на решті і не чув за собою ніякої вини. Отже він обмежився тим, що повідомив про все, що сталося, уряд свої інституції — у Києві та прохав клопотати собі оборони од вищого большевицького уряду.

Я теж рвався виїхати і для себе і, щоб звільнити господаря од своєї присутности, але саме в той час видано було наказу, яким заборонялося переїздити без окремого дозволу відповідного комісара, а прохати у большевижив такого дозволу після того, що сталося, се булоб тільки збільшувати їхнє підозріння. Перечекавши днів з чотири, доктор П. вийшов з дому глухої ночі, з маленькою саквою на плечах і подався до повітового города, перележав до світа в житах недалеко від вокзалу, а на світанку зайшов на вокзал і, користуючись тим, що мав службове свідоцтво, сів з червоноармейцями в поїзд, що саме йшов до Київа.

Тяжко і сумно тяглося життя на хуторі. Силкувалися себе заспокоїти, та не могли. Я все шукав якогось способу виїхати, та усі шляхи були засновані большевицьким павутінням і я нічого не міг вигадати.

Днів зо 3-4 після відходу П. ми саме пообідали і ще не встали од столу. Чогось цим разом настроїй був кращий ніж завжди і ми навіть сміялися. Обідали на ганку, повітому диким виноградом і, що діялося у саду, нам не було видко. Несподівано на сходах до ганку з'явився чекіст той, що був і вперше. Очи йому світилися як у звіря.

— А кушаєте себе, развлекаетесь, ду-

малі-я не прийду, а я вот опять піршо, здравствуйте!

Мороз йшов поза спиною од його слів та його погляду.

Він знову хотів арештувати Н. і знов не арештував під умовою, що той другого дня прийде сам ніби на допит до їхнього чека в те село, де було повстання.

Коли жінка Н. з ляком спитала чи там арештують чоловіка, чи він ще повернеться, чекіст одповів грубо:

— Там відно будет.

Він погодився на се ніби з тієї причини, щоб не робити заколоту в інституції, де служив Н., та я певен, що то був з його боку підступ. Не маючи доказів винности Н., він рахував на те, що той спробує утікати, поробив заходи, щоб його на тій втечі зловити і використати її як доказ винности. Брак доказів не пошкодив йому зробити все, що надумався, та він всеж бажав мати якісь оправдання.

Я не в силі переказати того почуття безпорадности, гіркої образи та одчаю, яке обхопило нас усіх, коли нарешті ця банда, назнушавшись та вимотавши усі нерви, пішла. Усі розуміли, що кладеться на лихо, а про те, така вже природа людська, що жевріла надія, що може минеться щасливо, що неможливо, щоб загубили людину ні в чім не винну

Почали радитися, що робити; тікати, чи ні. Н. викликав з міста сина на пораду, вдруге послали до Київa і телеграму і посланця, до безпосереднього начальства Н., просячи заступництва та оборони... Думали, вагалися, скільки разів змінiali постанову, але врешті на нещастя Н. рішив не тікати і вранці поїхав на допит.

Все ще сподівалися, може він повернеться, мучилися надією і страхом, але пізно у вечері коні повернулися самі. Н. було арештовано.

Величезний санбернар його, побачивши порожню натачанку, заскиглив, обнюхав колеса і, раптом зірвавшись, побіг, нюхаючи слід, в напрямку того села, де затримано його господаря.

Другого дня дуже рано виїхали в те саме село син і жінка Н. Ми з дружиною залишилися у порожній хаті. Було моторошно і сумно. Минув день, минав другий, ніякої звістки не було, та де далі все виразніше розумілося, що лихо неминуче, що його розстріляють. Тяжко і боляче було за його, прикро було думати в тій хвилі за себе, але треба було, бо що хвилі могли прийти і за нами, та і ніяк було залишатися у чужій хаті без господарів. Ми знали, що серед ночі йтиме поїзд до Київa і, хоч в нас таки не було дозволу на переїзд, мусіли зважитися сісти в його та їхати.

Ні в одному вагоні, як то звичайно траплялося в ті часи, не було місця та і шукати його було ніколи, бо поїзд чекав тільки одну хвилину. Ми ледве всунулися на „площадку“ одного з вагонів третьої класи, де вже сиділо кілька людей, а ще тислися нові пасажери. Назбиралося на їй усього чоловіка з 15, найбільше селяне, та чоловіка з у піджаках, з яких один вихвалявся, що він є членом якоїсь чека. Один парубок сидів верхи на буфері, два инчі на переході од одного вагону до другого. Та се мабуть і було нашим порятунком, бо в ту тискняву ніхто не хотів йти перевіряти. Умовившись ми з жінкою казали тим, що розпитували, що я тяжко хворий, а вона везе мене до лікарні до Києва. Се викликало до мене співчуття і мені дали місце сісти долі, де серед стоячих мене не було видно. Так доїхали ми до Києва і вже там за кілька днів почули, що Н. розстріляно, дарма, що київська чека телеграфувала, щоб його там не судили, а привезли до Києва, та телеграма, як все в таких випадках у большевиків, казали, спізнилася. Почули ми також, що годин 6 після нашого від'їзду чекіст приходив на хутір за нами . . .

Щоб не натрапити на перевірку ми встали на другому Київі, кажучи, що нам так ближче. Та насправдкі нам дове-

лося перейти трохи не весь Київ з краю у край. Грошей на візника в нас не було тай боялися звернути на себе увагу їдучи візником. Вже починало темніти, коли ми дочували до знайомого, в якого збіралися ночувати. Та він стрів нас переляканий: у Києві робилося не знати що, було оголошено червоний терор, переводилися загальні труси помешкань, щоб ловити тих, хто переховується не прописуючись. В господу сьогож знайомого вже скільки разів приходили когось шукати, мабуть таки вас, дбгадувався він. Про те йти куди инде було леможливо, наближався вже час, коли було заборонено ходити по вулицях, та в нас не висталоб і снаги. Треба було переночувати сю ніч тут, будь що будь.

Повертаюся трохи назад. Коли, під час мого пробування на хуторі, я шукав способу звідти виїхати, мені впало було на думку, що як неможливо їхати залізницею до Києва, то може легше забитись у якесь глухе, далеке од залізниці місточко і там якийсь час пересидіти. Верстов зо 20—25 од хутора було саме таке місточко, куди, здавалосяб не було по що нікому заглядати, і де, думав я, життя плине ще по старовині і певно немає большевиків, бо в додачу і великих маєтків коло його не було.

Користуючись з того, що Н. посилав

туди одного з урядовців в справах урядових, поїхав і я з їм на розглядина, ніби теж по дорученню Н., бо воля особи досягла за большевицького ладу того, що їздити без діла, та ще без діла, з погляду большевицького потрібного, було небезпечно. І то вже, хоч приїхали ми з доручення офіційальної інституції, надїхали просто до комітету, появивши документи ще і прохали допомоги в дорученій справі, а приїзд наш таки викликав підозріння у місцевих большевиків.

Комітет містився у колишній волости й по вигляду дуже її нагадував з тією тільки відміною, що у йому, порівнюючи з волостю, менше було паперів, а більше сміття, та більше було порозкидано недопалків цигарок і головок оселедців. Як приїхали ми, в комітеті не було нікого, але зараз же збіглося чоловік з 5 представників влади; по вигляду здебільшого тиши кримінальні. Розпитуючи, чого ми приїхали, пекли вони нас повними ненависти та недовірря очима, обрадившись приставили до нас ніби для допомоги, а власне для догляду, щоб не зруйнували ми їхньої радянської влади, або не довідались про щось нам неналежне, одного зпоміж себе. По вигляду був цей добродій найхитріший але і найінтелігентніший зпоміж їх, бо раніш мабуть служив у писарчуках і таки перечитав штук із

10 комуністичних метеликів. Був він перенятий свідомістю своєї великої влади і хотів і нас у тім усвідомити, алеж тактовно і без підкреслювання, а тому і поводився з добірною писарською чемністю. Не памятаю, як звали сього добродія, та нехай буде Демяном Івановичем.

Поки до діла Демян Іванович визнав потрібним показати нас председателеві комітету і повів до його господи. Председатель жив у чималій, на дві половині ще й з кімнатою, рубленій, та дуже старій, низенькій, і вже зпорохнявілій хаті. Господарство в нього може колись і було, бо коло хати був садок з старими грушками та вишнями, але він мабуть давно його занехав, бо у дворі стояла одним-одна мала та покривлена повітка і не видно було ані плуга, ні воза, ані жадного хліборобського знаряддя. Демян Іванович покинув нас біля дверей, а сам пішов до хати „доложити“ і нам досталося чекати щось більше як пів години. Разів зо два виходив хтось з хати, та на наше запитання: „чи можна до председателя“, одказували, що „він зайнятий і не можна“. Але нарешті він таки вийшов разом з Демяном Івановичем. Ще на дверях председатель обтирав вуса рукою тим характерним рухем, яким звичайно обтирають їх після чарки та ще заїденої солоним огірком. Був се літній, україн-

ський дід тільки з особливо лукавими очима. Зиркнувши на нас зпід лоба, він тикнувши нам руку, мовив: „Так ось Демян Іванович вас проведуть, а мені треба до комітету“. На тім і кінець був аудієнції.

В нашій справі нам треба було знайти більше помешкання. Воно моглоб знайтися або у самому містечку — та там, як хвалився Демян Іванович, все що можна, вже було зреквізовано, абож десь недалеко містечка по ближчих панських маєтках, тепер соціалізованих. Таких малося скільки, та усе дуже дрібні — в найбільшому було 100 десятин, а решта по 70, 50 і 25 десятин не дуже доброї землі. Се були маєтки здрібнєлих пашадків, колись може і заможних, старшинських українських родів, яких звичайно звуть полупанками. Невеликі і недоглянуті — перегущені садки, старі, покривлені і маленькі горнички з порохнявілими полами та вікнами, з вигорілими грубками — такий загальний вигляд сих осель. У їх мерзли по зимах і ледве так-сяк годувалися, здебільшого великі родини таких полупанків, що склалися переважно з жіноцтва кількох поколінь, бо сини розходилися по ріжних дрібних посадах, а дочки здебільшого вікували старими паннами по своїх збіднєлих оселях.

Такі полупанки, хоч би і хотіли, та загалом беручи, не могли визискувати

селянства, бо, не маючи власного інвентара, самі хозяйнувати не могли і мусіли свою землю наймати селянам, а сидючи завжди без грошей, були приневолені годитися на всяку ціну, яку давали селяне, то ї не могли вимагати од їх надмірної плати. І от усі ті в дійсности бідні, нездатні до роботи, може хто і по своїй вині, але здебільшого старі та немічні люде, були визнані за кровопивців та грабіжників, випхнуті не тільки з своїх маєтків, але й з своїх хат на всі чотири вітри, а усе їхнє добро, навіть домашні річи забрано неначе для селян, хоч як би воно упалося справді селянам великого містечка, досталосяб кожному з їх стільки, що і не позначилосяб на їхньому добробуті.

Але в дійсности не упалося і того. Усі ті маєтки було оголошено державним майном та передано до розпорядження комітету. З доручення його керував, а власне користувався їми тепер Демян Іванович, а про те, йдучи з нами, корінив в батька, в матір бувших власників, що були нероби та ледацюги, не провадили власного господарства, бо хібаб „стільки мала тоді держава з їх зиску, як зараз. А то що з такого хазяйства візьмеш? ні присівку свого, ні інвентара, ані насіння нема“. Можливо, що ті лайки були до певної міри, так мовити, способом слідства

над нами. Демян Іванович увесь час не спускав з нас очей, стежачи, яке вражіння справлять вони на нас, бо як ми з панів, то може образимося або прокинетесь в нас якесь слово на оборону панів, але його таки дійсно дратувало, що в економіях, відданих йому до керування, не міг пожитися ні з інветара, ні з урожаю.

Протягом 4-5 годин, Демян Іванович усе провадив, не вгадати, чи агітацію, чи слідство, бо не вгаваючи балакав на самі пекучі аграрні та політичні теми і одночасно уважно придивлявся до нас.

Що наші пани? Куди вони здібні?... Або так, як оці нічого не робили, а як хазяїнував хто, то було саме здирство. Робітникові плачено самими грішми та й які то гріші? От в Угорщині там робітникові принаймні хату давано, а сплачувалося продуктами: хлібом, салом, молоком, всячиною з хазяйства.

З безневинним виглядом, ніби бажаючи краще зрозуміти його, я спитав: чи тож користніше було для робітників та для селян і через що?...

— А як же, авторитетно відповів Демян Іванович. А розуміється, що користніше, бо... бож... затикнувся він, не знаючи, що й казати далі, і щоб викрутитися раптом звернувся до старого селянина, який їхав на зустріч нам з снопами.

— А що Петре! везеш?... Жито? Ну, вези, вези... додав він, ніби ласкаво даючи на те дозвіл, і мені чогось пригадалися подібніж запитання декого з старих панів, що зазнали ще кріпацтва, і такими запитаннями хотіли проявити своє доброзичливе та ласкаве відношення до селянина.

— Таж жито... бачите. Нерадо відказав селянин, певно думаючи нишком: Чи тиб блазню, зважився раніше балакати так зі мною — старою людиною...

У першій панській оселі, до якої ми заїхали, здавалося не було ні духа. Тільки після того, як Демян Іванович довго гукав на весь голос, виліз звідкись ледве човгаючи ногами, знати давно не голений і не вмиваний, у старому літньому пальтечку замість піджака, старий чоловік такого вигляду, як було прохачі „з благородних“ або позбавлені за шахрайство права бути оборонцями в судах часті повіренні, що мусіли після того жититися з самого писання прохань по шинках за скупий харч та чарку горілки.

Демян Іванович пояснив, що се він „дозволив товаришу доглядати сього хутора“, додавши: „от і добре, що є державне майно, могла людина притулок собі знайти“. Чим заробив сей добродій у Демяна Івановича такої ласки, не міг я угадати, але власне доглядати тут не було чого.

На усі горниці тільки у тій хатині, де притулився він, стояло два зламаних ослонця, стілець та тапчан — самі збудьки. Певно було тут колись щось більше, та де поділося, чи переїхало до комісарських хат, чи спродане, ніяк мені було дознати.

Незабаром я почув себе в досить неприємному становищу, бо „товариш“, що доглядав сього двору, шильно дивлячись на мене, заявив у голос, що десь мене бачив, а тільки не пригадає собі де. Я теж не міг його пригадати, та заява його не могла мене тішити, бо я зголосився дрібненьким урядовцем і людиною без освіти, а бачив мене він певне в іншому стані і міг мене викрити. Та добре, що пам'ять йому тим разом не прислужила. Ми незабаром поїхали далі, але ще заходили в садок такий густий, що у йому не родило нічого. Тільки на одній груші і було ясно овочів, і се добре знав Дем'ян Іванович, бо повів нас до неї пригостити грушками, їв сам на ввесь рот і набрав грушок у хустку, досадуючи, що через поспіх забувсь взяти з дому клунка. Іншого господарства біля цієї оселі не було.

У другому хуторі по паперах малася радянська економія, але у дворі знов не було ні знаряддя, ні худоби, як що не рахувати старого та голодного пса. Не було і людей. Власне повинен був бути

порядкуючий економією та сторож, але десь порозходились і горниці стояли замкнені. А про те крізь повибивані шибки можна було побачити, що і тут меблів немає. У садку некошена трава поприсихала і поприпадала, дві величезні, давно вже знати звалені тучею, сосни лежали так як їх звалено, ніхто і пучкою за їх не зачепився. Огородину було таки посаджено, та вона вросла бурянами, а хліба довкола були засіяні селянами, не гаразд оброблені і виглядали зле.

Не маючи змоги ні від кого нічого дізнати полежали ми трохи у холодку, попоїли і тут грушок тай подались далі.

Ми поїхали ще в один хутір забратий од буржуїв, у йому усіх 27 десятин, хазяїнує на їх радянський арендатор, той, що арендував і у власника. Як виявилось з дальшої розмови, був він на підозрінні в большевиків. Тут мало мешкати велике посімейство, але ми знайшли у дворі тільки саму дочку...

— А хто там! Одчиняй ворота, — грізно гукнув Демян Іванович, тільки ми надїхали. Вибігла дівчина і чогось довго вовтузилась біля воріт.

— А швидче там! А де батько і мати?

— Не знаю, десь виїхали...

— А давно?

— Днів зо три.

— Добрі хазяїни! А брати — у повстанцях?

— Вам добре казати, сердито одназала дівчина.

— А деж?

— А почім я знаю? Може і загинули, як поїзда розбито (невдовзі перед тим, недалеко звідти розбився поїзд, що віз переважно червоноармейців). Вони саме того дня виїхали до Києва.

— Хтось поїме тобі віри! Стережися мені, бо ви в мене на прикметі.

— Стережися, не стережися, а хто вам замішає думати...

— Побалакай мені. Давай їсти!

— Таж немає в мене нічого...

— Ти не бачиш хто приїхав?! Зняв вище голос Демян Іванович. Неси молока, крашанок, як що инчого не маєш.

— Та у нас є з собою харчі. Просимо вас з нами поїсти, товаришу, обізвалися ми, щоб його якось вгамувати.

— Ні, товариші, так не можна! Вона мусить мені їсти дати. Треба її приневолити... Для їх, ворожих синів їдеш, а вони будуть бойкотувати! А деж мені у дорозі взяти? Ото вредне кодро! Гримав він далі, коли дівка, щось бубонячи, таки пішла по молоко. Доберуся я до вас, чортове зілля!

Та на від'їзді мабуть, щоб „показатися“ перед нами, він розщедрився і заплатив дівці за їжу, з своєї ласки — 20 карбованців.

Було знати, що нічого нам потрібного ми не знайдемо. Безупинна балакащина Демяна Івановича і потреба стерегтися перед їм з кожним словом бентежили і втомлювали, нарешті вже йшло до вечера. Ми сказали Демяну Івановичу, що хочемо їхати на ночівлю...

— А де маєте ночувати?

— У З.

— А ви з ним знайомі? — пильно дивлячись на нас, спитав Демян Іванович.

— Я трохи знайомий, поспішивсь відповісти мій попутчик, а за товариша, показав він на мене, буду вже якось прохати, щоб пустили переночувати, бо тут же ночувати ніде.

— Воно то і є де, — по заїздах, та звестно у З. удобніше... А їдете завтра?

— Завтра рано збираємось їхати.

— Ото і отлично, бо вашого діла однаково тут зробити нельзя.

— З. був місцевий урядовець, що залишився служити і при радянській владі. Через те йому було дозволено жити у власній хаті, хоч половину її таки зреквізовано, для „своїх“. Жити йому до-

водилося тяжко — під постійним підозрінням.

— Я і сам бачив, що переїздити в це містечко неможливо, але всеж спитав ще в З. його думку.

— Ніяк не раджу Вам того, відповів він, за вами доглядатимуть і в день і в ночі і, хоч би ви нічого не робили, а таки арештують, бо ніхто не пойме віри, щоб ви приїхали сюди так, для нічого. То хто вже тут жив, живе яюсь з бідую, а новій людині не дадуть жити.

— Хтож доглядатиме?...

— Ну, хто? і комітети, і комуністи, і так охочі людиі...

— А людність за їх?...

— Та хто її зна ту людність? Балакати за се з людьми не можна. Раніще, то усі були з їми, а тепер не знаю. Та всеж таки, як і скрізь є гурт людей, яких большевики прилучили до себе якимись інтересами.

Дійсно большевики, що з початку посіли владу, дякуючи підтримці трохи не цілої людности, хоч більшість скоро і одсахнулася од їх, встигли за короткий час загального визнання утворити і по найменчих селах купки своїх прихильників з місцевих жадібних та активних людей, приєднавши їх до себе такими-сякими басаринками. Сі гуртки, хоч

нечисленні, залишилися скрізь на варті для оборони більшевизму, вязали людиність і не давали їй згуртуватися для боротьби. В сьому була сила більшевизму, якої не мала монархія перед упадом (колись і вона її мала). В іднці сей большевицький апарат безперечно теж попустиється, з прихильників хто одсахнеться, кого збавить чи якось инакше укосьмає громадянство і большевики залишаться віч на віч з ворожою їм людиністю, та поки до того прийде, ще мине якийсь час... Цей процес вже і тоді почався — траплялися села, де люде, одностайно погодившись, не виконували большевицьких наказів, або виконували так, щоб селянське життя йшло старим ладом, не набіраючи комуністичного характеру, як де починалися і повстання. Одно слово селянство оборонялося де отверто, а де хитрощами. Для прикладу згадаю про одно велике возаче село на Полтавщині. Дуже довго не хотіли там люде оббирати комбеду, а як далі ухилитися стало не можна, то оббрали хоч пияничок, та покарливої і лагідної вдачи, призначили їм платню і звеліли слухатися громади та не робити капостів. Коли комбеду було наказано зробити опис, скільки в кого з господарів мається збіжжя, щоб, як в кого знайдеться понад норму, забрати в казну, громада обрадилася і дала комбедчикам свій наказ,

як робити опис, щоб позбавитися тієї грабіжки.

Відбувався той опис більш-менш так: прийде комбедчик до заможного господаря, прохає: скажіть, скільки в вас хліба і якого?

— А на ключи, йди до комори тай подивись.

— І чогоб я по чужих коморах ходив? Ви у своєму хазяйстві краще знаєте, кажіть, то я запишу.

— Та скількоб там не було, ти так не пиши, пиши на мене стільки, скільки у вас по нормі показано, а решту дописуй на того, у кого свого хліба мало, Іванові — 10 пудів, Охримові — 20 пуд, і т. д. перелічував господар бідних односельян, що купують хліб. Я їм обіцяв по казенній ціні продати, сьогодні або завтра розбіратимуть. — Так і писалося, і дукарі свого слова додержали, поодавали свій хліб біднішим по казенній ціні, а большевикам з того села аж нічого не упалося.

Як прийшов згодом наказ, щоб зібрати з того села 8 штук худоби на мясо для червоної армії, громада знов зійшлася на пораду. Хтось було обізвався, що треба, щоб той наклад одбули самі буржуї, та його зацитькали: „Годі нам на буржуїв та небуржуїв поділятися, так нас і кури загребуть. Не так треба: худобу купити,

щоб нікому не обідно, а на гроші розполог зробити з десятини, скільки десятин у всіх громадян знайдеться. В кого більше землі, більше і заплатить.

— Таж з худобою не дождатимуть, гроші зразу потрібні, а зразу не зберете...

— То нічого, багатіші скинуться і позичуть, от хоч і я частину позичу, а зберете, отдасте.

На тому і стали: гроші наскидали, худобу купили та віддали, а тоді зібрали податок з землі і позичку повернули, ще, як не дуже долічувалися, залишилося з 300 карбованців лишку, так вирішили покласти їх на початок залізного фонду для таких випадків.

Було вже годин з 8 рана, коли ми виїхали до дому. За містечком випередили ми якусь дивну кумпанію, чоловік з 15 інтелігентів у блузах та піджаках, інтелігенток у модних капелюшках, але з граблями та вилами в руках, що зовсім не поспішаючи, жартуючи та й жируючи, йшла кудись за місто. Ми не могли вгадати, що то за люде та машталір пояснив нам, що то комуна йде на роботу. Їм тут з економії клаптя на комуну одрізано, то бачите, як поранилися...

Ще далі за містом побачили ми на шляху досить обідраного добродія, що

тинявся без ніякого діла та все поглядав на нас скося. Се очевидячки був шпик — висланий придивитись за нами. З неприємністю побачив я, що знаю його, а він мене. Був він колись у Києві комісіонером сахарником та дуже невдалим, якому майже ніколи не щастило зробити гешефта і він усе „позичав“ у знайомих сахарозаводчиків для „сімейства“ по кільку карбованців, яких, заведено, не вертав. Тепер він знайшов більше відповідну для себе роботу.

IV.

Повернувся я до Києва авжеж не з думкою там залишатися. Декілька днів довелося переховуватися по знайомих, поки здобув перепустку наче залізничий урядовець на дачи по ковельській колії. Одні знайомі покликали мене на свою дачу, ще і самі поїхали зі мною. Місце було дуже вдатне для схованки. Садиба 2 ½ десятини густого саду. Напереді більший дім, де мешкали вже давно якісь непідозрені большевиками буржуї, а в самій глибині саду, так що з вулиці не видно, маленька хатина, ніби кухня. На вулиці хіба зрідки хтось перейде. У сій криївці і просидів я, сливе не виходячи з двору, щось зо три тижня, поки не

надійшла та не погнала большевиків українська армія.

Що українська армія наближається, за се знали ми з часописів, та не мали певности, чи вона таки прийде і коли, а надто, що се станеться так швидко, бо большевики, щоб не знявся заколот, подавали невірні відомости і удавали з себе байдужних та впевнених у своєму становищу. Щоб не помітно було, що евакуація іде її переводили по ночах, а щоб мати для неї більше часу, заборонялося ходити по вулицях дуже зарання з вечера. Отже зовсім несподівано почули ми одного дня десь здалеку гарматні постріли і ще не знали, чи там учувається, чи дійсно іде десь гарматній бій. Та на завтра серед дня схопилась зненацька стрілянина з рушниць вже у нашому дачному селищі. З обох боків сипало як горохом; кулі стукалися об паркан, об дахівку, гули між гіллям дерева... Серед того стрекотіння від часу до часу бухкало з гармат і було чути як десь близько рвало снаряди та розсипалися скалки. Добре, що то тяглося недовго, за $\frac{3}{4}$ години бій ущух і большевики втікли до дальшої станції (в напрямі од Київів). Звідти вдарили вони ще кілька разів з гармат на наше селище, але зразу таки уступилися далі. Після того чули ми ще велику стрілянину в напрямі Святошину, та не знали, чим

скінчився бій, а тому ще два дні не рушали до Київа, поки звідти не прийшли за нами наші знайомі.

Коли ми йшли до Київа, звичайно безлюдяні наша вулиця та піскуватий шлях серед бору, були вкриті натовпом всякого люду неначе Хрещатик. Навіч було видно, скільки сі благословенні волинські ліси приховали та врятували людей. Через брак грошей мало хто їхав, йшли пішки, ще і несли клунки. Незвиклі до ходіння люде йшли по 40-50 верстов і часом виглядали досить кумедно. Я бачив огрядних пань, що спіралися аж на 2 костури. Та не дивлячися на втому були усі радісні та веселі.

Життя під большевицькою деспотією було в такій мірі тяжке, а розсатаніла жорстокість їхня така безглузда, бо вона не вимагалася навіть потребою залякати опозицію, а була просто виявом ненависти та хворобливої психології, що в перші хвилини усі почували невимовні радощі од визволення, не беручи на увагу, який буде напрям нового уряду і чи відповідатиме він їхнім поглядам. В ті хвилі у громадянства було, здається, найбільше ґрунту до згоди, до одностайної праці, навіть до компромісу і, коли так не сталося, а натомість громадянство пересварилося та розпідлося, — винні в тому політика Денікіна, а ще більше несовіс-

ність його оточення, що, користуючись з його обмеженості, виливало в такім напрямі, щоб утворити обставини, сприяючі їхнім грабункам та інчим злочинствам.

Знайомі, що прийшли з Київa, принесли вже сумну звістку про сутичку між Росіянами та Українцями біля Думи. Усі, за малим винятком фанатичних Росіян, відчували, що ся подія віщує безславний кінець перемозі, з такими труднощами здобутій, та що звільнення од большевиків не триватиме довго.

Та большевики так усім осоружилися і радість була так безмірна, що се почуття забивалося інчими. Хотілося вірити і люде вірили. Громадянство не зразу розібрало становище. Молодь явами записувалася в добровольці, у Київі, казали, їх записалося 30 000. Не вважаючи на конфлікт коло Думи, не вважаючи на антиукраїнський декрет Денікіна, записувались навіть дехто з людей українського напрямку. Селяне теж, хоч не цілком були задоволені, але годилися на обмеження своїх аграрних вимог і зразу ставилися до денікинців миролюбно, але сі дуже скоро зуміли все те розвіяти „яко дим“...

Підчас другого приходу на Україну, большевики перебували тут значно довше, як за першого і встигли спроневеритися селянам. Селяне переконалися, що боль-

шевицький програм не відповідає їхнім інтересам. Не могли погодитися ні з невизнанням власности, ні з забороною торгу, ні з реквізиціями, ні з деспотизмом та жорстокістю большевицької адміністрації, з її втручанням у селянські справи.

„Що мені з того, що він мене товаришем іменує“, казав мені кучер цукроварні, „а він з тим товаришем поводить ся так, як зі мною і справник не поводився. Якось віз я нашого комісара на фаетоні, а він п'яний, одно гука „швидче“ та вихопив шаблюку з пихов тай вимахує мені нею над головою“. Що то за порядки, казали селяне, що „вони найрозумніших людей порозгонили, а самі посідали порядкувати — та все або злодії, або неукі“. Казали, що „на все наше село залишилося зпоміж селян тільки три большевики, з яких один дурень, а двоє підсипалися до большевиків за всякі басаринки“. Сих двох дуже не любили. В одного з їх згоріла на хаті покрівля. В селі гомоніли, що хату підпалили в день і трохи не при людських очах два москалі денікинці і не тому, що господар був большевик, а за те, що він заспорився з їми за покрадений мед. Людей сей випадок дуже обурював, гомоніло все село з великим роздражненням, але не тому, щоб жаліли погорільця, а тому, що кожен почував себе небезпечним од такої

сваволі москалів. Про те, коли я подарував тому чоловікові кілька штук верб на покрівлю, декільки селян докоряли мені „на що я подарував такому“. „Сея що ні є на найлихіщий чоловік, ворог-большевик“.

Я відповів, що насамперед того не знав, по друге большевик він мабуть несправжній, мабуть заморочили чоловікові голову тай вже, а нарешті треба в біді і ворогові помогати. . .

— „Ні, яб так не зробив“, одказали мені. Голови йому ніхто не заморочував, а поквапився на легкі заробітки. Тай що йому за біда, думаєте, він зігнувсяб, купивши оті крокви? Хиба він мало за большевиків насмикав. В його тепер певне є більше, ніж у вас.

Більшість бідніщих селян, у нас на Лубенщині в ті часи мріяли про Петлюру, багатіші та хозіяновитіші за Гетьмана. Од одного селянина і не дуже багатого (мав 4½ десятини), та статечного господаря, мені довелось почути такі слова: „Воно і сором сказати, а з усіх тих військ, що тут були, найсовістніше поводитися, оті чужі люде, Німці.“ Що до денікинців, то, хоч вони і були селянам чужі, і хоч перемога їхня будила в селянах деякі сумніви, про те стріли селяне їх одразу без ворожнечи, навіть з деяким співчуттям, саме через те, що больше-

вицький лад надто вже осоружився, але денікинці поставилися на селі так, що дуже швидко селянство зненавиділо їх і ненависть та зростала навіть не з дня на день, а з часу в час, і в вечері була вже навіть дужчою ніж вранці. „Ми зустріли їх, казав один селянин“ їй Богу таки без ворожнечи, думали, не наші вони, та хоч большевиків здихаємось та порядок буде, — так не можна терпіти, щож се за порядок?! Се ще од большевиків гірше!...

Цим миролюбним відношенням людно-сти до денікинців пояснюються їхні великі військові успіхи з початку їхнього наступу, те що в короткий час вони встигли відсунути большевиків аж до Орла. Засліплені перемогами денікинці того не зрозуміли, і всі успіхи віднесли на свій карб, а втративши останні симпатії в людно-сти, мусіли ще швидче усунуватися перед большевиками, як наступали. Спробую дати хоч деякий матеріял для з'ясування складних і численних причин раптового розбиття Денікіна.

Денікинці прийшли до Києва з виразно зазначеним антиукраїнським настроєм. Такий настрій був не тільки серед їхнього штабу, а і серед багатьох офіцерів денікинської армії, заведено не у всіх, бо в армії було багато, хоч не свідомих, Українців по походженню, набраних підчас посунання армії по Україні.

З Українців по походженню хіба тільки люде цілком позбавлені власної (не кажу вже про національну) гідности, або особливо підупалі на голову, могли не відчувати образи од поведження Росіян. І то треба, на жаль, признати, що серед наших несвідомих земляків замало було тієї гідности та замало упорности, бо складаючи помітну частину денікинської армії, вони моглиб самим моральним впливом примусити Росіян з більшою повагою ставитися до нашого краю та з більшою обережністю виявляти свої ворожі до його почуття. Про те відношення Росіян до всього українського викликало і серед несвідомих Українців знеохоту до денікинської акції, що виявлялося у пониженню військового захвату, в припиненню добровільного запису до армії, шуканні способів звільнитися з неї. І ця знеохота Українців поруч з неохотою інших покривжених частин людности багато спричинилася до зменшення військової здібности денікинської армії.

Я не був в Києві підчас сутички Українців з Росіянами, і тому не можу про неї свідчити тим паче, що не було події, за яку переказувалиб в такій мірі не однаково різні люде, та се часто доводилося мені спостерігати, що вона підсікла в дуже багатьох людях віру в сталу перемогу Денікіна.

Як далекий од тодішніх політичних кол, я можу тільки в самих загальних рисах нагадати дальший плин подій, як вони уявлялися загалу. Не бажаючи здійсмати ворохобню в Києві та дати тим змогу большевикам одразу повернутися, українська армія вийшла з Києва. Переказували, що Петлюра ще шукав ґрунту для порозуміння і засилав делегацію до Денікіна, що ніби десь близько Києва відбулося побачення Петлюри чи з самим Денікіном, чи з його найближчими дорадниками. Петлюра закликав тоб-то до одностайної боротьби з большевиками, ставлячи умовою вихід денікінців з Києва та з Правобережжя одразу, а в міру дальшого наступу і повільний виступ їх з Лівобережжя, визнання тимчасово, до кінця війни, самостійности України і остаточне вирішення сього питання Українськими Установчими Зборами. Миролобиві заходи Українців пішли марно, Денікин на це не пристав, і замість щоб піти на згоду, розпочав війну проти української армії. Пояснити цю немудру політику можна тільки особливою зарозумілістю та засліянням Денікіна. Перед і без того дущим ворогом він не тільки одкинув союзника, а ще і переполовинив свою армію, одірвавши частину її од війни з большевиками для війни з Українцями. Одпочасно видано було україножерні декрети.

що важили вже на український культурний розвиток, знищували українські гімназії, університет, академію, театр і т. д. Не диво, що невдоволення Українців зростало. Дуже багато Українців подалося до української армії, інші повернули до агітації по селах і навіть ті, хто вважав денікинську владу кращою за большевицьку, бо вона могла чинити беззаконня тільки тимчасово до кінця війни, а тоді мусілаб підлягати закону, а се далоб можливість законної оборони національної справи, навіть такі помірковані Українці тратили хіть та вдатність говорити за компроміс.

Сливе разом денікинський уряд збудив велике невдоволення до себе, і серед донських, а особливо кубанських козаків, за що мова буде далі. Ще більші переслідування зняли денікинці на Жидів. Дякуючи тому, що Жиди справді брали в большевицьких русі та уряді велику участь, та були за большевиців неначе упривилейованою частиною людности, людність почувалася до їх вороже і, як що сама не чіпала, то не хотіла і заступатися за їх. Кожен Жид був підозрений у співчутті большевизму. Верхи денікинського уряду здається теж поділяли сей погляд, а низи: місцева адміністрація, офіцери та москалі поспішили той настрої обернути собі на користь.

Жидові, через те тільки, що він Жид, не можна було їздити не тільки степовими шляхами, а і залізницею, багатьох з їх арештовували та розстрілювали, в малих містах Жид не був безпечний і в своїй хаті. В Лубнях військові вдерлися до хати одного Жида, як на те по загальному визнанню як Жидів так і християн найкращого в місті, і вбили його. І се не був одинокий випадок. Можливо, що між розстріляними були і комісари, але напевно були і безневинні, бо се все робилося без суду і навіть без перевірки *post factum*, по бажанню першого офіцера чи москаля. Дякуючи тому це обернулося в промисел: убивали для грабунку, або грозилися вбити, щоб взяти окуп. В якій би мірі не було безтактним та злочинним супроти місцевої людности з боку частини жидівства зусилля захопити в свої руки всю владу, шляхом обсадження Жидами сливе усіх большевицьких урядових посад та зусилля нанинути місцевій людности божевільний большевицький лад, якого вона не бажала, се не міняє того, що відношення до Жидів денікинського уряду було і нелюдським і не державним. Люде, що йшли під гаслом боротьби з большевизмом, самі повторювали його способи управління. Боротьба тратила принципіальність та набірала прикмет зоологічних. З другого боку людність, що го-

дилася на таке нехтування прав якоїсь своєї частини, деморалізувала свій уряд та своє військо і утворювала ґрунт і свого безправя. Я сам на собі трохи не зазнав того. Їхав я з села до Лубен фаетоном. Шлях ішов степом і був зовсім безлюдний. Я не звернув уваги, що на впереїми мені біжать навзаводи з бічної степової дорожки дві повозки, а на їх 4 москалі з рушницями. Вирівнявшись зі мною, вони зняли крик:

— Гей хто їде, стій!

Я сказав кучерові спинитися. Вони підбігли з рушницями.

— Землевласник з хутора Оріхівщини, брат предводителя дворянства, сказав я, гостро дивлячись їм в очі. — А вам що тут треба?

Москалі виразно були невдоволені. З хвилину вони простояли мовчки очевидно вагаючись то блукаючи очима по землі, то ззираючись поміж собою і нервово перекладаючи рушницю з руки в руку.

— Ну, їдьте! Мовив один з їх нарешті знеохоченим голосом, і я певен, що в ту хвилину вони пошкоділи за большевицьким ладом, коли було вільно грабувати та розстрілювати саме землевласників.

Згодом дехто з офіцерів додумався ще до такого промислу. Вони годилися за

великі гроши їздити та обороняти од всяких небезпечностей Жидів, яким неминуче треба було їхати, кидали для сього службові обовязки часом на кілька день та їхали за кількасот верст, роблячись таким чином наймитами, хабарниками та дезертирами одразу, і часом той самий офіцер, що раніше убив чи пограбував кількох Жидів, робився жидівським тілохранителем. Деякі з них так дбали догодити своїм тимчасовим хазяям, що не обмежувалися самою охороною, а приймали на себе ще й інші послуги. Так, коли десь у містечковому заїзді не було вільної хати, вони не вагалися вигонити і Росіян з вже занятого номера, щоб звільнити його для свого наймателя. На ґрунті такого відношення до Жидів кількість агітаторів проти уряду надзвичайно збільшилася, а боротися з їми ні шляхом переконання, ні шляхом адміністративних заходів не було кому.

Як я вже те згадував, невдоволення селян на денікинців, незабаром теж зробилося дуже велике, і сим разом не аграрне питання було тому головною причиною, бо вже і тоді, хоч ще і не в тій мірі, як зараз, селяне значно знеохотилися до есерівських лозунгів. Ті самі люде, які раніше доводили мені, що „землю в мене треба забрати дурно“, тепер казали: „Ні, ми вже бачимо, що ви правду казали,

дурно вашої землі забрати не можна, бо тоді і в нас все дурно братимуть“.

Одного разу я розмовляв чоловіка з двадцятьма моїх односельців, і один з їх сказав, а усі присутні з їм погодилися: „Ми згодні, щоб вам і 200 десятин залишили, щоб ви з нами жили та збудували нам якусь фабрику“.

Національні вимоги навпаки дуже зросли в селянах. І тоді вже можна було раз-у-раз почути од селян бажання, щоб була своя держава. Якось один молодий селянин, що менше мене знав, почав мені доводити, що ми повинні найдуце Україну любити та за неї дбати, та інші засміялися і не дали йому скінчити — „і що ти їм будеш казати, як вони ще і тоді те казали, як з нас ніхто і не думав“.

Можна сказати так, що коли на початку революції аграрне питання у селян займало перше місце, а національне останнє, то за часів Денікіна значіння аграрного питання зменшилося, а національного збільшилося і вони стали поряд. Алеж до повної сили зросли національна свідомість та національне почуття тільки аж тепер, і тоді не вони ще були головною причиною невдоволення селян на Денікіна. Придушене протягом двох з половиною століть національне почуття віджило не зразу. Щоб в народі цілком усвідомилося розуміння своєї на-

ціональної одрубности та бажання самостійности державної, треба було, щоб він відчув своє національне почуття ображеним, себеж самого на користь іншої нації покривженим, та побачив, що той лад, яким хотів би жити, не може в себе запровадити, через перешкоди іншої нації. Відношення до нас з одного боку денікинців, а з другого большевиків (і саме найдуше останнє їхнє сьогоразове панування) найбільше спричинилися цьому процесові, та тоді він ще не був викінчений, а пробува у стані творення.

Найдуше розпалило невдоволення в селянах не розпорядження центрального уряду Денікіна, а поведження представників місцевої влади, офіцерів та москалів армії Денікіна, їхні грабунки та насильства, зневажання їми людських прав та гідности селян з одного боку, та те презирство, яке почували до їх селяне за таке їхнє поведження, за цілковиту нехазяїновитість, за байдужість до державних та громадських інтересів і т. д.

Центр денікинського уряду спроневірився селянам не так своїми законами, як тим, що посилав на місця невдалих представників влади, подавав такі гасла і плекав такі погляди в армії, які виховували в їй вороже відношення до людноности та заохочували до усяких зловживань.

Наприкінці серпня я поїхав на Полтавщину і прожив на селі в своєму маєтку Оріхівщині півтора місяця. Маєток мій за большевиків вважався радянською економією, переданою акціонерній цукроварні, акціонером, якої був і я. Частина землі оброблялася цукроварнею, частина селянами, яку я їм поздавав в аренду ще за Гетьмана. Отже ґрунту для непорозумінь не було, а з другого боку я й їхав на село з твердим наміром нічим не порушувати доброї згоди з селянами, а і вони не тільки не зробили мені ніякої шкоди за большевиків, а ще скільки могли обороняли од їх і мене і моє добро. Ввесь час, поки я жив на селі, до мене приходила сила людей хто по справах, хто посидіти, побалакати, розпитатися. Добрим відносинам до певної міри сприяло ще і те, що денікинці, грабуючи людність, так само шарпали і мою економію, не знаю, чи поводитися вони так і по інших маєтках чи тільки в мене через те, що знали мене за українського патріота. В кожному разі я був з того тільки задоволений, бо се звільняло мене від фальшивого положення упривілейованого.

В економії від большевицьких часів залишився радянський управитель, молодий хлопець, хоч не дуже тямучий на господарстві, та моторний і повороткий. Поставлено його за управителя мабуть

через те, що за большевиків він признавався до їх, та тепер він зрікався того так завзято, що се ще дуже нахилило до такого підозріння. Проте большевиком він таки мабуть не був, а був звичайнісеньким економічеським паничем з якоїсь великої економії при цукроварні, де за рік чи за два перед революцією почав свою карієру табельщиком, або помічником бухгалтера чи економа, себ-то належав до того стану людей, які професійно гризлися та сужилися з селянами і свої професійні звички перенесли з приватного і в державне господарство, з тією тільки відміною, що ті з їх, які няли віру в міцність большевицької влади, поводитися рішучіше. До речі згадаю один факт, свідком якого я був підчас моєї служби у совнархозі: один з таких паничів приїхав з якоїсь цукроварні з повідомленням до мого начальника. Розказуючи йому про становище господарства, він в присутности багатьох урядовців на весь голос коренив селян за те, що не хочуть полоти буряків і вимагав, щоб прислали військо провчити селян за саботаж, а начальник большевик слухав його з цілковитим співчуттям, визнаючи мабуть зовсім слушним з пролетарського погляду такий спосіб оборони економічних інтересів держави. Та оріхівський управитель не так покладався на міць

радянської влади і волів мирити з селянами, одмагаючись перед начальством довгими рацеями про потреби та інтереси господарства, про свою їм відданність, та енергію і т. д.

Коли я приїхав до себе в маєток, ввесь мій дім, в якому було 15 кімнат, був зайятий офіцерами, і ніхто і не подумав звільнити для мене хоч одну найменчу. Пріч того офіцери заняли ще і контору, так що я ледве знайшов собі дві кімнати в помешканні управителя. Мій маєток був в 5 верстах од великої перехрестної станції Ромодан, біля якої застроїлося містечко, а в двох верстах од цукроварні, де як звичайно по цукроварнях, було багато помешкань для служачих та робітників. Тому мабуть і розташувалися тут, ніби для формування кільки нових полків саме ті, що за Денікина прозивалися твардейськими його та її величності полками. Навсправжки про те ніякого формування не робилося, і як було з початку в кожному полку по 20—50 душ переважно офіцерів, сливе по стільки залишилося в їх і при кінці.

Офіцери проволікали час, щоб довше не йти на війну, жонаті повиписували жінок, вигідно розмістилися по реквізованих помешканнях, з ранку до вечора гуляли хто з дамами, хто в холостім товаристві чи то верхи, чи на рекві-

зованих екіпажах, з ранку до вечора щось варилося для їх на куховарні; пригонилося і різалося що дня по кітьки штук скоту, за який ніби плачено власникам, та по реквізійним цінам вчетверо нищим од базарних. Десь добувалася і в гомеричних кількостях випивалася самогонка. Та офіцерам того не було досить, хотілося більше різноманітної їжи, і москалі десь здобували гусок, качок, поросят, за які не платилося вже нічого, а невелике порося, яке офіцери в чотирьох з'їдали до кісточок, коштувало тоді 500 карб.

За приводом офіцерів не марнували часу і москалі. Бачучи, що начальству ніяк їм щось казати, вони никали по ночах по околицях, забирали мед з вуликів, овечат з кошар, крашанки, дробину і т. д. Закриваючись тим, що ніби роблять труси, вишукуючи большевиків, москалі їздили хурами за 10—20 верст по селах, а переважно по хуторах заможних селян та козаків і обдирали людей до нитки. З скаргою на їх на моїх очах разів з 10 приходив до полковника один такий пограбований козак Синяговський, власник 39 десятин стародавнього козачого роду, статечний господар, який очевидячки не був тай не міг бути большевиком, а проте до його на хутір серед білого дня наїхали москалі без старшинства, зробили трус,

перевернули усю господу, нарobili глуму, потрошили замки, і випорожнивши усі схованки до решту, вивезли його добро на 3 хурах, навантаживши так, що коні ледве рушили з місця. Синяговський вперше прийшов скаржитись з повною вірою, але ходив, ходив і, не знайшовши оборони, де далі ставав чорніший од хмари. Він не тільки був ображений, не тільки втратив те добро, що в його забрали, він втратив надію, що большевики не повернуться, не заберуть і землі, та не пустять його на чотирі вітри. „Прийшов ти большевиків шукати, то й шукай“, спорився один чоловік з москалем, „а чоґоґ ти мерщій до мене у гаманець зазираєш хіба там большевик сховається?“

А москалі робилися де далі все нахабніші. Траплялися випадки, що з людей, які поприходили з далеку, коли почалися вже осінні холоди, здіймали силою серед базару чоботи; москалі почали грабувати не тільки по дальших селах, а і там де жили, де кожен їх знав, або міг признати. В самій Оріхівщині 4 москалі з тих, що жили на цукроварні, себ-то за 2 верстви, ограбували чоловіка та поранили його шаблею. Син його вистежив, куди пішли грабіжники і прийшов до полковника, який жив у моїх горницях, прохати, щоб поїхав до цукроварні зробити слідство, бо і сам покривжений і люде признають

зłodіїв. На людях полковник ніби погодився і нарядив офіцера їхати з позивальником до цукроварні. Посідали у бричку та, ледве од'їхали $\frac{1}{2}$ верстви од економії, офіцер спинив коня і звелів позивальнику вилазити з брички: „Ото вилазь та йди, коли хоч, до дому, а то щоб не було тобі гірше“. Так переказували селяне сю подію.

Коли я пішов до одного офіцера, щоб заступитися за пограбованого односельця, я почув таку дивовижну відповідь:

— Чтоже вас это так удивляет? У нас у каждого все наше также разграблено, должны же мы чѣм-либо возмѣститъ потерянное...

Од такої аргументації у мене полізли очи рогом, але казати щось далі язик був вже не годен.

Та пошесть деморалізації, що почалася в нас ще за кілька років перед революцією і все зростає і досі, пояснює до певної міри вищесказане, та на Україні багато сприяв деморалізації війська і такому його поведженню ще й російський шовінізм. В армії Денікіна весь час плакалася та підогрівалася не національна, а націоналістично-милітаристична російська ідея. Для денікинців Росія, якої вони бажали, не була тільки усією цілістю самого свого народу, але Росія в старих межах, з усіма колиш. повойованими територіями

та народами, до яких проте ніхто з Росіян не ставився, ні як до своїх, ні як до рідних. Кожен, хто мав інші погляди, народи, що бажали самостійности, а навіть самоозначення, в очах денікинців були вже зрадниками, яких треба було знову прислати силою. Побиваючи на українській землі большевиків за допомогою та дякуючи співчуттю української людности, денікинці, засліплені шовінізмом та зарозумілістю, не зрозуміли сього. Їм здавалося, що вони повойовують не самих большевиків, а й Україну, і вони ставилися до української людности як переможці до повойованих, грабувати яких військові звичаї до певної міри дозволяють. В моїй присутности один полковник журився, що як армія піде далі на північ, економічне становище її погіршає, бо там немає, казав він, Жидів, і не буде з кого брати контрибуцій (які справді бралися з самих Жидів), а і ті ніби добровільні датки (в дійсности вони зовсім не завжди були добровільними), реквізиції та грабунки, які бралися з усіх, та, що незгадав поруч з „Жидами“ і „хохлів“ тільки для обачности.

Згадане відношення до Українців виявлялося не в самім грабійництві а і в зневаженні прав та гідности людности, в згідрливому та нахабному поведженню з нею. Тут відбувався своєрідний взаєм вплив: ідеологія виправдувала грабійниц-

тво і знущання, бажання грабувати нахилило до ідеології, а в різних людях ці елементи сполучалися в різних пропорціях.

В тому ж напрямі впливало і класове роздратування, яке до певної міри роз'ятрили селяне тим, як поставилися до інтелігенції на початку революції, та яке проте годилося б перебороти і якого не сміли появляти насамперед військо та адміністрація. Справді відношення денікинського війська до селян було вороже, нахабне та грубе. До селянина зверталися тільки на „ти“, попускалися на лайку, знущання і навіть на бійку. А тимчасом селяне вже і перед війною почали звикати та вимагати більше людського з собою поводження. За часи революції було кілька моментів, коли селяне почували себе панами становища, найдущою силою в державі, ввесь час до їх зверталися з гаслами, що все мусить діятися згідно з їхніми інтересами та з їхньою волею, все те не тільки розвинуло в селянах почуття гідності та дражливість до ввічливого з собою поводження, а ще і поманило їх оманною влади. Отже відношення та поводження денікинців до селян було як запалений віхоть, вкинутий до бочки з порохом. В додачу і в іншому діяльність ділових денікинців не викликала до їх поваги у селян. В

більшості це були страхополохи, що пішли в військо аби якось пристроїтись, але од війни ухилялися і виявляли цілковиту байдужість до державних та народних інтересів і повну нездатність до якогобудь діла — риса, яку селянство найбільше неповажає.

Безперечно і в денікинській армії були чесні люде, навіть герої, що несли своє життя, щоб врятувати рідний край од большевицької руїни, були і люде, що краще ставилися до народу, але такі здебільшого гинули на фронті і їх мало хто знав і бачив, або, зневірившись діяльністю уряду й тила, хто міг, кидав військо, а тил був здебільшого обсаджений людьми згаданого вище типу, що найбільше людьми легковажними та не принципіальними, які дивилися крізь пучки на злочинство товаришів і потурали їм. Сі були перед очима у всіх, руйнували край та виготовляли шлях большевикам.

Маючи як що не право, то силу робити без контролю реквізиції та наряджувати людність на різні роботи, денікинці робили це неощадно та не по хозяйськи, не оглядаючись на потреби господарів, чи не зруйнує їх така реквізиція, чи не перешкодять примусові роботи поробити молотьбу, посів, оранку чи які інші найважливі господарські діла. Реквізиції робили вони не в міру своїх дійсних

потреб, часто забирали і непотрібне і, не використавши, викидали зреквізоване, а при тому вівечили і переводили багацько людського добра через неохайність та недогляд. Дякуючи війні в тому році дуже спізнилися живива, возовиця та мольба, а через те й оранка та сівба. Як на те лихо вкинулася посуха, і сходи виглядали недобре, непоорана земля запеклася, і орати її було тяжко, доводилося запрягати у плуга більше як звичайно худоби, а її після реквізицій большевицьких та денікинських у людей значно поменшало і на ярину сливе нічого не було поорано. Все те вимагало, щоб без особливої потреби не одривати селян, а надто з худобою од господарства, а тимчасом з нашого невеликого хутора (120—140 хат) денікинці що дня вигонили та тримали коло штаба хур з 30 в день і хур 30 в ночі на випадок, чи не треба буде кудись їх послати. В дійсности з їх використовували в день може 5—10, а в ночі 2—3, а то хіба, як треба москалеві піти кудись за гони, то сіда та жене хуру. Як набірали де сіна або соломи, то не так як годилося, одрубавши частину ожереду з гори до низу, а скидали ввесь верх так що, будь-ліб пішов дощ, то ввесь ожеред мусів би затікти та загнити. Я бачив те на своєму господарстві. Дрова їм привозили; як би не стало, моглиб

нарубати у лісі чи у саду, та москалям не подобалося, що не сухі, і вони розібрали на дрова єдину, яка була в моїй економії, деревляну будівлю (інші були муровані), розібрали паркан довкола саду, який вистояв через усю революцію, а далі почали трощити і більше штучної роботи огорожу у дворі. Овочі в садку оббивали ломаччами і під кожним деревом лежало купами пообламуване гілля. Як реквізувалася худоба та як виконувалися накази про реквізицію, видані денікинським таки урядом, показує такий випадок. По наказу не можна було реквізувати коней в тих, хто мав тільки одного. Один молодий селянин мав раніше дві дуже добрих коняки, він кохався у конях і, як сам казав, купував добрих „не по своїй силі“. Одну з їх забрали большевики, „та на лихо оце тільки з тиждень я її знайшов, приблудилася у чужий хутір, як тікали большевики, сіж таці офіцери присудили її мені вернути та зараз і забрали собі, а мені дали на заміну свою каліч. Залишилася було в мене хоч одна добра, та тепер і ту забрали, бо в мене тоб то двоє. Як не прохав, не помилували. Тепер я вже не хазяїн!“ аж плакав бідний чоловік.

Щоб захистити людність од такої сваволі та грабіжки, дубенське земство і предводитель клопотали, щоб постачання

війська, яке перебуватиме у повіті, було передано земству. Земство зобов'язувалося постачати все потрібне по дуже низьких цінах з очевидною втратою для себе, але військовим те не подобалося і відповідь все відтягалася, а коли з великими труднощами здобули згоду начальства, денікинці почали вже відходити.

Отже як і в селянстві революція виявила два протилежні типи: один хазяїновитий, що обстоював за власність, не йшов на грабунки, згоден був задля спокою і порядку на компроміси, другий руїницький. Таксамо ті два типи виявилися і серед нашого панства та інтелігенції, і революційний і контрреволюційний: один дбав про заспокоєння, про державні інтереси та збудовання держави, другий грабував, шарпав, насильничав та ні за які державні інтереси і в голову собі не клав. В обох верствах сей руїницький елемент на жаль був активніший, здіймав найбільше голосу, вилазив на перед, часто захоплював владу, а в денікинському війську він ще був значно збільшений чужими російськими людьми, що складали значну його частину.

— Ви побачите, — казали селяне, — вони тут довго не всидять. Он у попівських лісах (великі ліси на горішньому, зритою глибокими ярами березі річки Хорола, верстов 15—20 вище Миргорода,

довкола села Попівки, що здавна мала недобру славу злодійського) вже збираються повстанці, їх там ніхто не знайде, у їх є і зброя, і гармати, а збереться їх більше, то сі (денікинці) бігтимуть, аж п'ятками світитимуть. У сьому виявлялося зневажливе відношення селян до денікинців, як до страхополохів. „Може між їми й є де хоробріші, та не сі“, — казали люде. Проте революційного захоплення між селянами не помічалось, а тільки повна незгода мирити з тим, що було. Небезпечність становища відчувалася багатьма з селян і багатьох з їх турбувала. „Хоч би знати, хтож прийде, чи добродії, чи товариші? Ой мабуть товариші...“ казали люде і по голосу було чути, що вони знепокоєні. Безнастанна зміна урядів, їхні експерименти по перебудованню державного та соціального ладу вже і тоді почали обридати селянам. Вони хотілиб мати більше твердий та сталий лад, досадували, що „не дають робити і не можна хозяйїнувати як слід“. Безперечно і постійні заколоти, і державні та соціальні експерименти відбивалися некорисно на селянському добробуті. Село ходило у дрантях, в латках, не було гасу, ніде було купити не те машини, а і заступів, кіс, якогось мастила на колеса.

З одним моїм приятелем селянином ми зробили підрахунок вартости його

майна перед революцією і в той час. Селянин сей був середньої заможности, але з таких, що вміють придбати і багатіти. Починав він з нічого. В його батька було аж 6 синів і тому йому впалося спадщини тільки $\frac{3}{4}$ десятини. Дарма, що ззамолоду він був 4 роки у війську, отже в ті годи не міг заробляти, всеж перед революцією мав 5 десятин землі, крамницю на хуторі, 5 штук худоби і 2000 карбованців в ощадній касі. В той же час, як ми робили підрахунок, у його залишалось ті самі 5 десятин землі, худоби тільки 2 штуки, бо решту зрештешт збували, крамницюж він мусів спродати, а хоч і мав тисяч 15—20 карбованців, та вони менше були варті, як колись 500. А в додачу протягом 6 год не справляв нічого ні собі, ні семейству, і вже ні в кого з сім'ї не було запасної одежи. „Отже, бачите“, казав він, „що я за сей час не збогатів, а збіднів. Може ті, хто грабували, і багатіли, а хто жив совісно, той зубожів“.

Я власне не знаю, хто був отаман Шуба, що зорганізував тоді повстанців у пошівських лісах, і які були його переконання, отже можу скласти свій погляд на його тільки по діяльності та по поводженню його війська. Знаючи симпатії біднішого селянства до Петлюри, Шуба

розпуслав чутки, ніби є його прихильником та виступає з його доручення, але ні сам він, ні його військо не виявляли ніякої державної свідомости. Справжнє, хазяїновите селянство до загону не приставало, складався він з гультяйського парубоцтва, про яке народня пісня співає, що йому „нема винау“ та з інших руїницьких елсментів. В сьому він різко відрізнявся од повстанців пізніщих часів, яких я вже не бачив, та за яких і переказували і писали, що вони виступають з яскраво зазначеною ідеєю державного відбудовання України, грабування вважають не гідним лицарської чести і переслідують...

Військо Шуби було ще останнім шумовинням революції, виразного державного принципу не мало, ідеологію, чи певніше, настрої мало кармелюцький, нападало на оселі заможних людей, на їдучих на шляхах, грабувало, а декого і забивало цілком випадково, по підозреннях, збуджених якимись прикметами, які нічого не доводили. Мені не відомо, чи накладав тоді Шуба з большевиками або чи не був їми спровоцирований, але ясно, що своєю діяльністю українській справі допомогти не міг, а допомагав тільки большевикам.

Вивівши свій загін з попівських лісів, Шуба пішов на с. Великі Сорочинці і

далі аж під Полтаву. Одночасно, десь коло Канева, переправився через Дніпро на Полтавщину другий загін вже чисто большевицький, одрізаний од большевицького війська чи може умисне большевиками одряджений, і пішов на Горошин, Хорол і Кобеляки. Дуже довго денікинці чомусь не робили йому ніякого опору і вже десь аж у кобеляцькому повіті було його розбито і сливе знищено.

Зачувши про виступ повстанців, денікинські полки, що формувалися довколо ст. Ромодана, раптово почали пакуватися та одступили до Дубень на сполучення з тими своїми військами, які там малися. Сей одступ був прямо втечою, переляк між денікинцями був такий великий, що вони не могли заховати його хоч задля сорому перед тією людністю, з якої ще вперед день коверзували. Та дарма на переляк, пакуючись вони не забули запакувати між своє та завезти між іншими багато і усяких моїх річей. Нарешті забрали і останніх двох коней, які ще в мене тоді залишалися, так що як би не сусіди селяне, мені нічим було б і виїхати.

Залишатися на селі далі мені і моїй сім'ї було не можна. Загон Шуби проходив верст за 12—15 од нашого хутора з одного боку, большевицький загон верст за 15 з другого. Хтоб з їх не заблукав до нашого

села, становище землевласника і його сім'ї в своєму маєтку не булоб безпечне, якіб відносини з сусідами селянами в його не були. Але їхати нам, дякуючи денікинцям, не було чим, і я мушу щиро дякувати селянам, що вони врятували мене і сім'ю і дали змогу виїхати. По нараді кількох чоловік, один з їх заявив мені, що одвезе нас до Лубень своїми кіньми і так і зробив. За кілька день перед тим сей чоловік торгував у мене два берести, верхи яких почали усихати. Ми тоді одіклали торг, щоб розпитати, чого ті берести варті, бо тоді ціна на все раптово змінялася через занепад грошей, потім події не дали вже згадати за ту продаж. Тепер, бажаючи хоч чим будь віддячити чоловікові за коні, я попрохав його, щоб зрубав та забрав берести дурно. Та він не хотів і слухати. „Я не на те се роблю, я хочу вам віддячити за те, що ви мені багато колись робили“, казав він твердо, і знати було, що образився, так що я почув себе винним перед їм і повинем був прохати вибачення. Ми поцілувалися. А тимчасом одвозячи нас, чоловік брав на себе великий риск. По дорозі нас могли стрінуть большевики і як не причепилисяб до його за те, що допомагає тікати панам, то моглиб забрати його коней, визнавши їх панськими, те саме моглиб зробити і денікинці. Стурбований, я в той час

навіть не подумав про се і тільки згодом се прийшло мені до думки.

V.

Сидіти довго у Лубнях я не мав чого, та довелося перебути там з тиждень, бо поїзди чомусь не йшли, здається десь по дорозі до Києва чи коло Гребінки, чи коло Яготина наступали чи большевики, чи повстанці. Мійська інтелігенція непокоїлася та хмурилася, але все ще чеплялася за надію, що сей наступ большевиків не є початком їхньої перемоги та що якось пощастить їх перебороти. Сливе усі розуміли, що причиною їхнього успіху є поведження денікинського війська і шукали способів полагодити його гріхи, але через те, що се військо було єдиним, на що можна було оперти надію на порятунок од большевиків, городяне одночасно ремствували на селян, повстанців та агітаторів за те, що не хочять перетерпіти, не допомагають денікинцям боротися, а ще йдуть проти їх.

Нарешті через тиждень на передніх станціях заспокоїлося і можна було їхати. Покидав я свій город та свій хутір в пригніченому, сумному та якомусь неуведомленому настрої. Розум підказував, що таксамо як звідси, дістанеться тікати і з Києва і далі, і мабуть з рідного краю

на довго, може на завжди, що може і не доведеться вже бачити тих міст, з якими звязане з малих год все життя, всі його події, робота та спогади, де є вулиці і дома у місті, дерева у садку, краєвиди у полі, що нагадують поодинокі події з життя з такою яскравістю, з якою збільшуюче скло кладе малюнок краєвиду на папір, і не самі тільки події, а і постаті людей, їхні рухи, вираз їхнього обличчя, блиск сонця, подих вітра, шелестіння листя, пахоши квіток, все, що було під той час, що сполучалося в ту хвилю з тими подіями в єдину цілість, переходячи з небуття в небуття... Серце тихо нис і квилить од тієї десь в глибині напосідаючої думки, а розум підказує далі, що доведеться їхати не знати куди, в чужі краї, між чужі люде на невідоме і певно тяжке життя, бо все, що придбав за довге життя, що правда розумовою, не фізичною, тай не 8 годинною, а часто 12—18 годинною працею, на що пішла вся молодість, якої не повернеш, чим думав забезпечити свою старість і озброїти дітей в сучасному підступному, лукавому та холодному житті, все те буде розтягнуте тими, хто зробив з мене не пролетарія навіть, а старця і хто, поживши усе моє, таки не визнає мене рівноправним з собою, узиватиме буржуєм і залишить утворені їм для пролетаріїв привілеї тільки для себе,

навіть і тоді, коли награбувавши зробіться багатшим, ніж був я?..

Та розум нашіптував свої сумні про-роцтва тихо-помалу. Жаль, збуджений їми, не вибухав гостро, а тужив без перестану десь в глибині, муляв тупим болем, як поріз гострою бритвою. А біжучі справи не давали прислухатись до його, треба було двічі, тричі на день ходити на станцію довідуватися за поїзди, клопотати за білети, перевідати може в останнє, знайомих, доводилося товктися ціліснінький день між людьми, дбати про всякі дрібниці, тай самому хотілося усунутися од сумних думок, не лякати себе, не лякати інших, не показатися страхополохом в очах людських, а в додачу почуття не давало вмирати надіям і вони забивали перестороги розуму... І часто тепер, коли живу вигнанцем на чужині, гнітить мене жаль, чому тоді не спинився я уважно над тими думками своїми, чому не попростився, як годилосяб, з повною свідомістю і чулістю з тими дорогими для мене місцями, не глянув на їх уважним поглядом, як на померлого при останнім прощанні, не пішов навіть на могили рідних, що робив завжди, і на коротший час виїздячи з дому... Хватався тікати, хватався поробити біжучі дрібниці, було ніколи, не думав, що їду так на довго?... Ми, сільські люде, приростаємо до землі,

до рідного краю серцем... Немає для мене на землі кращого куточка, як мій хутір, немає кращого краю од України. Ніде в світі не голубіє так небо, ніде не має тих кольорів хмарок і повітря, як в нас в червні, ніде не зеленіє так степ, не блищать так роси, не світяться зорі... Один з наших полтавських селян, заїхавши до Петербургу, як зайдуть було місячні ночі, все ходив часами висиджувати у скверіку, з місяцем розмовляти, земляка побачити. Єдиний місяць був йому у Петербурзі однаковий як і на Полтавщині, і був він для його не який, а полтавський...

Нарешті ми виїхали. Їхати досталося вжеж не инакше, як у теплушці на своїх речах. Добре ще, що пощастило втаскати їх у вагона, а не здавати до багажу, бо в ті часи сливе усе, що здавалося „у багаж“, розкрадалося. Як скрізь, так і серед залізничників крали за малим не усі. І завжди крадіжка була у нас у всіх верствах суспільности так ніби побутовим явищем, а за часи революції злодійство зробилося якоюсь пошестю. Дуже рідко траплялося стрівати людей не запаскуджених нею. Незабезпеченість життя, загальний потяг до збогачення штовхали на крадіж людей хоч трохи хиткої вдачі. Згодом дійшло до того, що чесній людині, коли вона не мала

особливих звязків, не можна було знайти посади ні в якій інституції, однаково чи революційній, чи білотвардійській, чи громадській, чи державній, бо присутність такої людини усім вязала руки. Хто не крав сам і за себе не боявся, таки не хотів чесних співробітників, бо вони моглиб не йти на шахрайські афери на користь самої інституції, які скрізь стали звичайними. Справдилася стара приказка: „Що двір, то й злодій, а в попа нема, так піп найма.“

Чимало сприяли сій деморалізації соціялістичні ідеї. З думкою, що всяка власність є неправною, легше людям пускатися на крадіжку, бо коли і власник придбав своє добро неправно, то ні перед ким почувати себе винним укравши, а коли усяка власність набувається злочинном, а проте заможних людей суспільство поважає, чомуб не поважалоб воно і тих, хто набуде собі добро крадіжкою. Стримуюча сила громадського осуду при такому погляді затрачується. Соціялістична агітація, почавшись у нас зразу після того, як ми вийшли з кріпацького ладу, який не міг сприяти розвитку моральности, саме тоді, коли в нас малаб зміцнитися повага до власности та моральність в особистих відносинах між людьми, перешкоджала тому і залишила нас на ступні первісного морального погляду;

добре, коли я вкраду, а погано, коли в мене вкрадуть. З приватного добра таке відношення згідно з народньою приказкою: „звикне собака за возом, побіжить і за санями“ переносилося і на громадське. Те, що наші перші соціялісти з „каючихся дворян“ самі були бездоганно чесні, не заперечує сьому. Самі вони могли бути дуже чесні, а їхні ідеї таки деморалізували загал і самі соціялістичні кола, серед яких дійсно підчас революції моральність зовсім не стояла так високо, як серед давніх революціонерів. Що правда, на те маються ще й інші причини. В революцію за останні часи пішла вулиця і принесла з собою свої прикмети і звичаї, а не треба багато психологічного аналізу, щоб зрозуміти, що соціяліст з заможної класи, який ламає свій інтерес для того, що здається йому правдою, і соціяліст, який пристає до соціялізму в оборону своїх інтересів і підхиляє до їх свої принципи, се можуть бути зовсім не однакові типи. Для першого потрібні одні риси, для останнього інші. Тоді одбіралися до революції найальтруїстичніші з цілої класи, тепер більше егоїстичні, яких не спиняють необхідність жорстокої боротьби і інші негативні прикмети кожної революції.

Щож дивного, що з таким „матеріялом“ серед громадянства так знівеченого мо-

рально, наша революція перевелася на те, на що вона перевелася. „Чисте діло треба і робити чистими руками“, а ті чисті руки знайшлися тільки в одиниць, а ще з їх значна частина не змогла йти поруч з революцією, яку роблено не чистими руками.

* * *

У Києві за час мого перебування на селі становище і настрої значно погіршали. Большевики, яких на Правобережжю Українці відігнали було за багато станцій од Києва по київо-ковельській колії, тепер знову присунулися аж до Ірпеню. Раз, здасться 1-го жовтня, вони навіть вдерлися до Києва. Що правда просиділи вони у Києві тільки $2\frac{1}{2}$ доби і їх знову було відігнано до Ірпеню, та се наробило такого переляку, що в день їхнього наступу втікло з Києва, кажуть, аж 100.000 людей. Тікали без грошей, без одежи, пішки, кіньми, на дахах вагонів, кому як пощастило. Дехто забивався аж до Лубень і не тікали далі тільки тому, що за Лубнями була нова небезпека од Шуби. Ще разів зо два большевики приступалися аж до Святошина і під самий Київ, а на Ірпені трималися стало. Там раз-у-раз здійсмалися бої, і у Києві було чути гарматну стрілянину. Через те, що большевиків так довго не могли

одігнати, настрій Киян робився де далі турботніший, тим паче, що і на півночі, на Орловщині денікинське військо захиталося, подалося назад і вже не могло знову почати наступати. Се відразу позначилося на комерційному житті. Після приходу Денікіна почалися були купівля-продаж домів, підприємств, а надто помешкань, на які тоді у Києві була велика недостача, але тепер покупці або зовсім усувалися або тільки проволікали час балачками, вичікуючи, до чого йтиме. Курс грошей спадав, з Києва почали роз'їздитися хто на південь, хто за кордон, і як би не сила неможлих Жидів, що тікали до Києва з малих міст од погромів, то в йому певно значноб зменшилась людність. Показчиком сього був вигляд натовпу на Хрещатику, де сливе не видно було давньої київської інтелігенції, а збільшилася кількість Жидів маломіського типу. Де далі все частіше доводилось чути пораду скоріше виїздити з Києва, та й умови життя зробилися тут дуже тяжкі. Напр. коли захолодало, довелося моїй сім'ї переходити з свого помешкання у дві малесенькі кімнати в підвальному поберсі, бо там були грубки, а весь дім отоплювали центральним опаленням; за большевицьких часів всі старі квартиранги пороз'їздилися, натомість понасідали якись інші по кілька сімейств в кожному по-

мешканні. Опаленням і взагалі господарською будинку мусів завідувати домовий комітет, а не домовласник, як колись, але комітет не міг купити опалу, бо ніхто з нових квартирентів на те грошей не давав, тай ціни на нього були страшні. І все таки більшість була певна, що виїдять з Київа не на довго, на 2—3—4 місяця, що абсурдний большевицький лад не може триматися довго, що не забаром хтось: чи Українці, чи Денікин, чи якась чужоземна інтервенція або і сам народ звалять його...

Недоцінювалося, що большевики захопили центри, де за старої влади скупчені були величезні грошеві і збройні засоби, гарматні та інші заводи і стару державну організацію, що дякуючи тому людність сама не в силі буде їх побороти, а чужинці не мають інтересу обороняти нас своїми силами. Щоб большевицький лад завалився, достанеться чекати, аж поки він зруйнує до решти весь край, поки большевики подібно як хоробнотворчі мікроби сповнять весь державний організм продуктами свого розкладу, отруйними і для них, та загинуть од витворених їми токсинів...

Я поспішав впорядити необхідніші справи, зібрати хоч трохи грошей, щоб швидче їхати. Їхати я збирався на Одесу, бо на те були в мене важливі особисті

причини тай думалося, що звідти легче втікти за кордон, як що буде треба. Але саме в той час, як ми виїздили, на Одесу проїхати було не можна: на Херсонщині порядкував Махно, біля Черкас якийсь инший менший отаман, вони спиняли поїзди, грабували та забивали людей без розбору. Найбільше радили їхати по кийво-полтавській колії до Криму або Ростову. Я зважився на те, сподіваючись звідти передатися пароплавом до Одеси.

Треба було знайти спосіб подорожи, хоч в трохи легчих умовах, ніж були тоді звичайні: в тісноті та в холоді в товарних вагонах. Після великих клопот пощастило упрохатися до вагону одного з Червоних Хрестів, що посилав саме вагон до Катеринодару по борошно. Вагон був багажний, набралось в йому проханих пасажирів душ 20, але не 60 і не 80, як в звичайних теплушках; своїм коштом поробили ми в йому піл для спання та поставили залізну грубку, а то вже були виключні вигоди для того часу.

Знов таки і багаж міг їхати з нами. 26. жовтня нам переказано скоріше сідати у вагон, бо поїзд має вирушити того дні, невідомо в якій годині. Се було не так легко, як колись, візника за ледве знайшли на речі, носильщиків на вокзалі сливе не було, все коштувало дуже дорого і вимагало великих біганини та клопоту.

З одного боку се було може і добре, бо ніколи було дуже журитися і думати, кидаючи і сю другу свою оселю, та прощаючись з близькими. Дочка наша не могла їхати з нами і мала приїхати до нас пізніше, наша стара хазяйка, що жила з нами 23 роки, правдивий друг нашої сім'ї, людина надзвичайно гарного серця і душі, не схотіла їхати з нами, скільки ми її не благали. Вона надумалася залишитися, щоб зберігати наше добро од большевиків, хотіла жертвувати собою і не згодилася ні на які умовлення. Знов і ми не могли дуже настирюватися, не знаючи, що чекає на нас та чекалоб і її в тій подорожі. Само собою, вона не змогла нічого зберігти, большевики розтягли з хати все, навіть перекопували долівку в льохах, і вона мусіла покинути нашу хату і переїхати десь на село.

З приятелів дехто зайшов попрощатися, але мало хто. Події революції почасти розхитали старі відносини, а ще більше, що кожен мав досить своєї журби. Наближення небезпеки і тяжких злиднів залякувало людей і нищило в їх краші почуття. Наслідки того, — збіднення людської природи, яке принесла нам революція, відчуватимуться довго після неї в пониженні громадських та альтруїстичних почуттів, в побільшенню егоїзма, скарעדства, лукавства і т. ин.

Хоч нам і загадано сідати у вагони 26-го жовтня з тим, що виїдемо того дні, але поїзд рушив тільки 28. ввечорі і повезли нас не так, як збиралися, не по полтавській, а по курській колії на Бахмач, Ворожбу, Харків. Хоч з начальства ніхто не поясняв через що, та усі розуміли, що десь по шляху чи до Полтави, чи за Полтавою неспокійно. Але і курський шлях теж не був зовсім безпечний. Большевики вже насували на Чернігівщину і з півночі і зза Дніпра. Подекуди ще до приходу їхнього виникали місцеві повстання їхніх прихильників і вже не раз по курській колії переривався рух, хоч і на короткий час. Особливо вславилася тим станція Носовка, біля якої було величезне большевицького напрямку село. Сим разом мабуть тут знов було щось не добре, бо ми простояли на маленькій станції перед Носовкою 8 годин у ночі.

І взагалі їхали ми помалу, немов намацуючи дорогу, на станціях вистоювали годину, 2, 3; часом не вистачало палива, часом щось псувалося у паровозі чи в вагонах, часом дожидалися звістки з передніх станцій, все те будило неспокій, але простояти 8 годин серед ночі на сій невеличкій станції, куди легко могли пробитися большевики зза Дніпра, де напереді могло знову знятися повстання

у Носовці, було особливо моторошно. Проте як не виявлявся гостро. Ми всі знали, чого можемо дождити од большевиків, але ніхто не думав ні про втечу, ні про оборону, усіх мов пригнітила апатія, мов кожному думалося: „я зробив все, що міг; більше нічого не вдію, то хай буде, як буде.“

Наладнати хоч трохи по людськи життя у вагоні було нелегко, важко було здобути води, вмивагися доводилося прямо мікроскопічними порціями і тільки раз на день, їжу і чай доводилося варити самим, бо на станціях пріч хліба нічого не продавалося. Червонохрестні дрова скоро вийшли, залізниця дров не давала і купити було ніде, досталося розживатися крадіжкою; тягнучи дрова з залізничних парканів, або і зовсім нові дошки з вагонів по станціях. Поки з нами їхали кілька військових, се робили вони, але на якійсь станції вони повставали, і тоді довелось ходити красти дрова нам самим, в тім числі і двом товаришам прокурора, що їхали з нами. Я не пішов ні разу, і всі бачили, що те булоб мені дуже тяжко, і звільнили мене від того, хоч трохи і жартували з мене, а я не міг нічого відказати, бо таки користувався тими дровами і по совісти не був певний, що як би не було кому того робити, чи не пішов би і я красти, намерзшись та наголодавшись.

До Ростову їхали щось біля 3 тижнів і усі у вагоні перезнайомилися, хоч розмовляли мало, бо як починалась розмова, переважно ставала сумною, читати теж не читали, було темно та й не хотілося, здебільшого бавилися хто в карти, хто в шахи та ще чимало часу забірало гріти воду, варити страву і т. ин. Де далі все виразніше виявлялося цілковите розбиття денікинців. Перед Бахмачем знов простояли трохи не цілу добу, щось на переді було неспокійне. Нарешті рушили і поки доїхали до Сум, вже почули, що большевики захопили Бахмач. Під Харковом те саме почули і про Суми. У Харкові простояли чогось 5—6 день, мабуть через те, що усі нляхи було забито поїздами утікачів та з військом, яке посилялося на фронт. Але з військом діялося щось непевне. Поуз нас проходило багато військових поїздів на північ, а одночасно в поїздах, що тікали з півночі було повно військових. Здебільшого се не були окремі частини, які шлиб на переформування чи на спочивок, а поодинокі офіцери і салдати, що тікали з фронту, дехто вистаравшись на командіровку, а більшість без всякої законної причини. Їхали вони мішма з утікачами різного стану, що розбігалися, не знаючи куди та що робитимуть далі. Сим разом тікали не самі заможні буржуї, а і багато

селян та робітників. У вагонах було мов напхано людьми та їхнім багажем, страшний бруд, скрізь лазили воши, од яких в тій тісноті не можна було врятуватися, і як наслідок того починалася пошесть тифу, поруч з здоровими лежали слабі, навіть мертві. Ні догляду, ні допомоги недужим не було ніяких, і в темноті та тісноті не зразу додивлялися, чи лежить слабій, чи вже вмерлий. І на великому харківському вокзалі така тискнява, що ледве можна просунутися. Не тільки по вокзальних залах, де ще сяк-так топилося, товпилося стільки люду, що доводилося переступати через лежачих, а і в холодних коридорах залишився тільки вузький прохід, скрізь сидять та лежать люде на купках брудних жмутів, шмаття, та усяких збуйвиків; холодна плиточна долівка від наношеного з вулиці за ногами розтаявшого снігу вкрита рідкою грязею, з холодних стін патьочками стікає масна брудна вохкість, що осіла од людського дихання. Ні на вокзалі, ні у ближчих крамницях сливе не можна діждати черги, щоб здобути якоїсь їжи або окропу до чаю. Посуд, ножі, віделки не милися, аж гидко було не те їсти, а і дивитися на подану страву.

В тих обставинах усі страшенно перевтомлювалися і зденервувалися. На око і ввесь натовп і кожна окрема людина,

здавалося, пілком піддалися апатії, але досить було найменшого випадкового приводу, щоб викликати у кожному з тих людей, скрайну лютість, сльози і розпач.

Настрій військових був прямо зловісний. Вони вратили всяку надію, всяку віру, передбачали свою неминучу загибель і з одчаю більшість втратила усяке почуття чести та обовязку й нехтувала усіма суспільними звичаями, які для середньої людини часто мають більшу обовязкову силу, ніж совість чи честь. Військові трималися звичайно своїми окремими од іншої публіки гуртками. З їми їхали якісь молоді дівчата чи жінки, мабуть милосердні сестри. Серед цілого натовпу людей поводитися вони з жінками занадто вільно, не стримувалися ні з якими словами, ні з якими лайками, в голос переказували масні анекдоти, прилюдно обіймали і загравали, погані слова, силований безсоромний регіт сповняли хату. При тому, що в тих обставинах і чоловіки і жінки були перетомдені, неохайні, не прибрані, навіть брудні і не викликали ніякого естетичного почуття, сі непристойні блягускання та поводження не мали в собі навіть краси еротизму, а здавалися робленими та бридними.

Дисципліна і навіть проста чемність до старших зовсім затратилися. Нераз

довелося бачити, як старий генерал підпирає стінку, коли тут таки поруч з їм вивернувшись розлігся на раніше занятому місці молодий прапорщик. Один дуже милий генерал без усякої образи, але з жалем, що походив од свідомости, що все йде до загину, коли хтось з цивільних назвав його „превосходительством“, відповідав з сумним осміхом: Ну, що тепер варто оте превосходительство? Ось зараз треба його превосходительству йти самому з чайничком по окрін, тай будуть його прапорщики з черги одпихати.

Часом траплялося помічати серед військових людей з більше тонкою вдачею, що до такого поводження товаришів ставилися з огидою. Поводячись самі з підкресленою і навіть перебільшеною чемністю, вони проте не спиняли інших, та се ні до чогоб і не придалося, хібаб викликало грубу лайку та сварку. Сих справді треба було жаліти, їм мабуть було особливо тяжко серед сього оточення.

Саме в той час, як ми виїздили з Харкова, на Крим поїзди не ходили, робив десь нальоти Махно, а дожидати поки його одженуть здавалося небезпечним, бо наш вагон пішов би, а в иншому не легко було знайти собі місце тай большевики дійшли вже з одного боку до Білополя, а з другого до Вовчанську. Я рішив їхати на Ростов-Новоросійськ, а

звідти на Одесу і сказав перевести на Катеринодар гроші, які повинні були виплатити у Харкові та чогось спізналися. Од Харкова до Ростова ми їхали вже швидче, тут малося ще паливо, транспорт був менше зруйнований і повстань по тій дорозі, якою нас повезено, не було чути.

В дорозі з Харкова до Ростова, я випадково глянув у газети і мені трапилося саме те число, в якому сповіщалося про непорозуміння між Денікиним та Кубанською Радою, про насильство вчинене над нею денікинцями зпоміж кубанського війська, про повішення Кулабухова та втечу кількох інших кубанських представників. Як не силкувався урядовий часопис виправдати сей вчинок, з його можна було зробити тільки один висновок, що усі обітниці Денікіна щодо федеративних прав козацтва не варті нічого. Справа, через яку сталося непорозуміння, не стосувалася до військової сили, в розпорядженні якою і то з обмеженнями вимовив собі право Денікин, він вилунався в обсяг справ цілком йому згідно з умовою між їм та Кубанцями не підлеглих. Отже як тільки автономний кубанський уряд схотів зробити відповідно своєму праву щось, що не подобалося центральному уряду, сей зламав умову і пустився на насильства і то в хвилию, коли він був

безсилим, чи ж можна було сподіватися од його більшої поваги до прав сфедерованих країв і на далі? Очевидячки всі розмови про федерацію і не з самою тільки Кубанню, а і з іншими краями провадилися тільки з метою тимчасом заспокоїти їх і піддурити. Було ясно, що на козацтво мусить все те справити найгірше вражіння і те, що воно зрадило свого представника і видало його головою, не могло бути запорукою, що серед козаків не залишиться на далі почуття образи та роздратованости. Так сталося і насправжки і не серед самих Кубанців, а і серед Донців, і на Україні та подія збільшила ненависть та недовірря до Денікіна і витворила переконання про неможливість федерації з Росіянами, які просто нездатні розуміти обовязковість для себе поважати вимовлені автономні права сфедерованих з їми країв. Козаки загадково мовчали, але досить було придивитися до їх, прислухатися до поодиноких висловів, щоб відчутти, що серед їх росте і нагромажується бажання помсти і рішучість порвати союз з Денікиним. Се робило його справу цілком безнадійною, бо більшість його війська складалась з Кубанців та Донців. Козаків стримував ще ляк перед большевиками, та коли почуття розпалене, воно все знайде виправдання для вчинків, які

вимагаються тим почуттям. Від тоді серед козаків почала ширитися ідея, що свій край вони в силі обороняти і самі і, що краще їм взяти усю оборону його на себе, а денікинців таки спекатися. Ся ідея наростала не тільки серед ідейних автономістів, а і серед козаків політично байдужих. Настрій їхній засновувався на природному та напів свідомому почутті своєї окремішности од Росії та на почутті образи. Він знайшов собі дуже просту і не ґрунтовану державно-правними ідеями формулу: „Прийшли до нас, обороняють себе нашими руками, а вже кладуть ноги на стіл та поневіряються з нас“. Незабаром Кубанці об'єдналися коло тієї ідеї, змінили отамана, не схотіли обороняти чужих територій і подалися з фронту до дому, та допустили большевиків аж під самі межі кубанської землі. Що правда самі вони не в силі були оборонити себе. Багато з їх тяжко постраждало, але і справа оборони цілої Росії і справа самого Денікіна на тому не виграла. Він мусів тікати серед ворожої йому людности. Несовісний і нерозумний вчинок його дав відповідні наслідки.

* * *

Ростов справляв вражіння скоріще якогось бівуака, ніж нормального міста. В центрі крамниці московських та петер-

бурських великих фірм з багатим крамом, якого раніш у Ростові мабуть ніколи і не бачили, трохи далі од центру звичайні мабуть для Ростова, напів азіятські крамнички. Сила всяких кіно, театрів, кафе, трактирів, повних переважно військовими та столичною публікою, очевидячки чужою Ростову. Безліч оголошень, афіш, плакатів, наказів влади, все мішма, на стінах і на парканах. Сила інституцій в реквізованих помешканнях, де товчуться в великій тісноті, заважаючи один одному щось робити, урядовці в виразно непотрібній кількості прийняті на службу через протекцію. Ніяких вільних помешкань, так що приїзкому ніде приткнуться, розгартіаш і безладдя у всіх справах та по усіх інституціях. Сила усякого люду, що кудись поспішається з заклопотаним виглядом, не знаючи де подітися, куди тікати далі. Що дня надходила сила поїздів з валявою утікачів переляканих, перетомлених, з подражченими нервами, з зневіррям до усіх і до усього, що стурбовані шукають порятунку, надії, поради і метляються по місту, не знаючи, що робити. . . . Що дня надходять все неспокійніші та безнадійніші чутки. Люде приїздили, розгубивши родину, не знаючи де хто з дітей, де дружина, розгубивши майно, обікрадені злодіями. Було багато і таких, що вихопилися без усяких засобів,

в чім стояли, на одчай Божий. Усі силувалися завіряти себе, що ще є надія, що не все пропало, бадьорилися, заспокоювали один одного, але в очах світився неспокій, у настрії помічалоя напруження. З одчаю люде боліли, інші пускалися на те, на що зроду не попустилисяб раніше: крали, мошенствували, жінки торгували собою... Скільки гірких од одчаю; од сорому, од зневірря сліз виплакано тут десь на одинці, найбільше серед темни ночей.

* * *

У Ростові я зустрів багато рідних і знайомих, що теж мусіли тікати од большевицької навали. Скільки з їх не витримали сього тягару, скількох большевики таки нагнали і забили. Скількох вже немає на світі. Тяжкий жаль тисне душу за їхні страждання, муки та смерть...

VI.

Ми збиралися перебути в Катеринодарі яких 2—3 дні, щоб одпочити та одержати гроші, переведені з Харкова на катеринодарську контору державного банку і після того зразу ж їхати через Новоросійськ на Одесу, а звідти десь за кордон пересидіти там поки упадуть большевики, бо тоді ми, як і усі, були певні, що те мусить статися, хоч і невідомо яким способом, та невдовзі. Але переведенню сього плану

сталася несподівана перешкода, така чудна і разом така характерна для денікинського безладдя, що обминути не розказавши її не можна. З державного банку не хотіли видавати грошей, одмовлялися тим, що вони не одержані. Тимчасом в мене був перевод, а відповідати за цілість їх у дорозі повинен був банк, а не я. Щодня протягом двох тижнів ходив я до банку довідуватися та споритися з директором, поки на решті він признався, що справа власне виглядала ще чуднішою. Гроші фактично прийшли вже давно, але видати їх він таки не може. Чому? — „Бо є такий наказ з Ростову нікому не видавати“. Таж то мої гроші? — Се мене не обходить, у мене наказ не давати нікому. Можу видати, тільки хіба буде особливе розпорядження“. Довелося мені в тій справі їхати до Ростову. Сі видатки на подорож і на життя в Катеринодарі був за великий наклад за пересилку через банк невеликих грошей, а як би не протекція до міністра фінансів то дарма на все, яб таки і не одержав їх. І з протекцією водили з тим довго, перевели мені ще днів 10 і мусів я ще раз телеграфно нагадувати в Ростов про своє діло.

Се затримало нас у Катеринодарі більш як місяць, а тимчасом прийшло до справжньої біди. Вийшов наказ, що кликав до війська всіх гімназистів старших класів,

яким минуло 16 років. Дорослі військові самі не хотіли воювати і посилали дітей на смерть. Сей наказ виразно виявляв, до якого становища дійшов вже денікинський уряд. Він не дбав вже далі як про блищу хвилю, бо однаково дітьми врятувати становища було не можна, а у края, який і так розгубив усю інтелігенцію, одбиралась спроможність збільшити її новими кадрами. Син мій був у 8. класі, мав 17. год і підлягав сьому наказу. З тим я не міг помиритися. Як одинак, був він по старих законах вільний од військової служби, не про військову дорогу для його я мріяв. — А коли вже доля вимагала і йому йти на війну, мусів би йти в українському війську. Сама думка про те, що він може загинути, та ще за чуже мені діло денікинської армії, здавалася мені неспіцькою. Та скільки не змагався і не клопотав я, міг досягнути тільки того, що його прикомандіровано в науку до тракторної школи у Новоросійську, се відтягало на 3—4 місяці той час, коли йому досталося б йти на війну. Довелося самому мені одвезти його до Новоросійська. Після сього їхати нам за кордон і в Одесу було неможливо. Покинути сина ми не могли, і думали оселитися в Новоросійську, пережили там у вагоні щось з тиждень, шукаючи помешкання. Та знайти хоч

якусь хатину у Новоросійську було тоді неможливо, довелося повернутись до Катеринодару.

* * *

У Києві між земляками переказувалося, що на Кубані мається великий український національний рух. З першого погляду се здавалося зовсім природним; людність українська та ще з запорожськими традиціями, дуже багата, так що мала змогу цікавитися вищими інтересами, козачество ввесь час мало деяку автономію, впливу центра та обрусительних з його боку заходів на Кубані було менше, як на старій Україні. Українська стихія справді тут велика, зо кілька раз трапилося мені помічати серед Кубанців симпатії до українських діячів та всього українського, але широкого свідомого національного руху я не помітив. Може тому винні мої обставини, що особисті справи забирали в мене стільки уваги й часу, що не дали познайомитися з місцевими українськими діячами та багато з їх тоді після конфлікту з Денікиним були розполохані і мусіли виїхати з Кубані, але і об'єктивні прикмети показували, що коли на Кубані і мається національний рух, то безперечно за малий для цілої великої української території, одірваної од України, себ-то такої, якій потрібні особливі зусилля для оборони

свої національності. У Катеринодарі напр. не виходило жадного українського часопису, не видавалося а навіть і не продавалося українських книжок, не було і української книгарні. Що правда і російська книгарня була на весь Катеринодар здається тільки одна і невелика, з дуже невеликим добром книжок. І взагалі тут не помічається великого нахилу до книжки. Більшість катеринодарської інтелігенції задовольнялося читанням самих часописів, а хуторяне то й в часописи здебільшого не заглядали.

Не було в тім нічого дивного. Край був культурно за молодий. Ще яких років 75 тому не був він навіть і хліборобським. Людність жила переважно з скарства, мислівства та військового здобутку. Війна була постійним і найголовнішим її ділом. Надзвичайні природні багатства краю забезпечували довільне життя та без ретельного господарювання, отже і практичні потреби не вимагали шукати поради в науки. Жадної ідейної боротьби ні релігійної, ні політичної в краї теж не було...

Українська стихія тут справді була сильна та в ненормальних умовах натиску чужої російської культури, що намагалася денационалізувати людність коли силою, коли зневажливим відношенням до всього українського, при слабости своєї національної

культури набірала вона неприродних собі небажаних рис.

Ще діди і батьки кубанського хуторянина збройною силою ствердили своє посідання сим краєм; сам він поорав та засіяв сі простори дикого степу. Він почуває себе дійсним господарем їх, почуває повагу до себе. Коли на його наступає чужа культура, що вихваляється перед їм, ставиться до його звисока, хоче його зденаціоналізувати, він не хоче скоритися їй та й не бачить для цього рації. Алеж не маючи своєї інтелігенції, сам часто неграмотний, не знає, як одбиватися, не вміє сам собі довести своє право і свою висшість перед тією навалою, насторожується, стежить за кожним словом своїм, за кожним рухом, боїться ступити, боїться вимовити слово, щоб не осрамитися. Приїхавши з хутора, де він все привітний і гостинний, бо почуває себе господарем, до міста, де все йому чуже та підступне, де люде, на його думку, не варті і доброго слова, а заносяться перед їм, робиться він непривітний, мов здичалілий, переймається фальшивим соромом і сам почуває, що мов розгублює розум та стає 10 раз дурніший як дома.

Городяне ще безпорадніші перед тією навалою. За нею сила і влада. Вони по своїх справах не можуть, як хуторяне, врятуватися від неї в степу, мов у фортеці,

вони завжди під її натиском. Несвідомі і недейні вони може і раднішіб цілком їй піддатися, та своя стихія переважає і не дає, раз-у-раз відчують вони своє фальшиве становище, часом се здійма в їх образі і роздратованість та здебільшого, позбавлені ідейної свідомости, вони скоряються, пристосовуються, хитрують, запобігають і витворюються поміж ними типи „хитрих малоросіян“, яких в свій час було багато і на Великій Україні. Брак же вищих інтересів витворює між їми замишування їжею, піяцтвом, усякими нищими втіхами.

* * *

Большевики все насували, становище Ростова було непевне. Через Катеринодар почалася евакуація і з дня в день на станцію з півночі надходило все більше і більше поїздів з інституціями, приватними людьми, військом. Поїзди ті забивали колії, мусіли чекаючи черги, перестоювати в Катеринодарі по кілька днів. Офіційно казалося, що одступають тимчасом до Новоросійську а звідти почнуть знов наступ. Та вже мало хто тому няв віри. Хто міг, виїздив за кордон, та здобувати візи було нелегко, не в усіх була змога виїздити і через брак грошей.

За Одесу надходили вістки, що вона не в силі оборонятися. В Криму становище

було теж непевне. Війська було там зовсім мало, але чомусь сподівалися, що у Криму скоріше може складеться якась нова анти-більшевицька сила, що зразу оборонить хоч сю невелику територію, а далі може і перейде в наступ і туди і виїздила більшість, а ті, хто вже зовсім зневірився, поспішалися до Одеси до надходу більшовиків, рахуючи на те, що там терор буде менчий ніж в Криму, коли в останнє прийде черга і на його.

Саме в той час я випадково стрівся в Катеринодарі з однією знайомою родиною і ми надумалися разом з нею їхати залізницею до Туансе, а звідти морем чи кіньми до Грузії, сподіваючись, що нам, як Українцям, Грузини таки дадуть дозвіл перейти їхню територію. — Треба було умовитися з сином, щоб і він, коли буде змога, подався до Грузії, а там вже світ широкий, думатимем що робити далі. З тією метою ми з жінкою поїхали ще раз до Новоросійську. Тут усі колії були цілком забиті поїздами, в вагонах було людей набито так тісно, що спати могли тільки сидячи або по черзі, коли сусіди виходили чи стояли, у городі оселі знайти неможливо, настрій у всіх нервовий, наляканий. В горах довкола повно зелених, яких денікинці не тільки не можуть розігнати, а ще вони від часу до часу роблять наскоки на самий Ново-

російськ, нападають на поїзди, грабують, забивають пасажирів, одчеплюють вагони... Для прикладу тієї першовості, яка панувала скрізь, розкажу про наш поворот з Новоросійську до Катеринодари. Їхали ми в товарному вагоні, яким прибув один наш знасний інженер і пересилав його назад. Інженер подав заяву, що ми їхатимем в його вагоні з його доручення, отже ніхто вже прич нас не міг сідати в той вагон, та і без того у поїзді було просторо, бо тоді всі їхали з півночі до Новоросійська, а поверталось назад дуже мало. Поїзд рушив вже пізно ввечері потемному. Вагона нашого було причеплено з самого заду останнім. Їхати самим в порожньому та ще скрайньому вагоні здалось моторошно і ми запрохали їхати з нами якогось невідомого нам генерала. З генералом їхав деньщик здоровенний чоловіяга, що за малим не підширав стелі вагона головою і займав своєю статурою трохи не половину його ширини. Нечуваного розміру волосаті кулаки і розкуйовджена нечісана голова надавала йому вигляд людини з якихсь диких нетрів. Називав він себе графом N., якого дід перевів велике майно, а він вже був дрібний власник, скінчив тільки 3 класи гімназії і до війни жив на селі, але на титулизованого він так мало був подібний, що се навіть викликало наше підозрення. Непевним

здавався і генерал, мав він стурбований та таємничий вигляд, на запитання куди їде відповідав неохоче і не в одно, часто розмовляв про щось пошепки з деньщиком. Що правда з плутаної його відповіді виявлялося, що його викликає начальство здавати обрахунки, а по звичаях того часу се легко могло пояснювати його нервовість, але всеж таки в нас почали закрадатися сумніви, чи наші попутчики таки справжні генерал і деньщик, чи може переодягнуті грабіжники...

З Новоросійську поїзд довго йде все в гору по дуже стрімкому узвозі. Залізну колію обступають звідусіль гори подекуди скелясті, подекуди оброслі лісом, вагони не освітлювалися, ніч була темна хоч в око стрель, важко сопучи поїзд сунувся так помалу, що як би трапилися близько зелені, моглиб вскочити на поїзд і під час руху. Нарешті в паротягу не стало сили і ми стали десь серед лісу та скель і далі рушити, дарма на усі заходи, не могли.

Ся несподівана зупинка викликала велику тривогу в цілому поїзді. Кондуктори і машиністи бігали прискороною ходою, перегукуючись між собою притишеним голосом, з вагонів висовувалися пасажири стурбовано питаючи, що сталося. Генерал схвильовано радився пошепки з деньщиком, скіннув генеральську шинелю, зодяг

денщикову і обоє пішли з вагону. Усіх знати лякала думка про можливість нападу зелених. Город лежав в глибині долини прямо під нами, городські огні було видно як на долоні, та до його було верстів 8—10 і що там діялося розібрати було не можна. Раптом серед стурбовання з порту почулися гук сирени і рев пароплавів попереду одного, другого, а за хвилю ревли кілька десятків пароплавів, а одночасно стрекотіла швидка та безладна стрілянина. Враз усім впала думка, що то почався напад зелених на город. Зелені були очевидячки тут близько, а ми безпорадно стояли не можучи рушитися, і тепер годі було сподіватися, що з городу надішлють на допомогу другого паротягу, за яким було послано. Знявся переполох, по вагонах пригасили свічечки, що світилися подекуди, як що в пасажирів були власні, — може зелені подумують, що темні вагони порожні і не заглянуть. Дехто з пасажирів тікали з вагонів і ховались по кущах, інші військові почали і собі стріляти з рушниць та револьверів навмання у ліс, сподіваючись налякати зелених, інші лаяли сіх, що дурно витрачають набої і тільки приваблюють зелених. Увесь той рев і гук у городі, переляк та замятня на нашому поїзді тривали з пів години і враз усе урвалося, зробилося тихо. Незабаром прийшов на

допомогу другий паротяг. Виявилось, що ні нападу, ні зелених не було. Се було 18. грудня по старому стилю себ-то 31. по новому, саме вдарила 12. година і Англіїці та Французи так стрівали новий рік, а нікому не прийшлося за те згадати. Незабаром поїзд рушив.

VII.

Ще з тиждень ми перебули в Катеринодарі. Дякуючи співчуттю Кубанців до України та українських діячів, що таки була в більшості з їх, дарма на національну несвідомість, нам пощастило здобути місця в отопленому вагоні третьої класи, призначеному для інженерів замість салонвагонів, в яких вони раніше їздили. Вночі перед самим виїздом до нас несподівано приїхала дочка, що залишилась була у Києві, але потім виїхала на Одесу, а звідти пароплавом до нас. Їхала вона з Одеси аж два тижня в неможливих умовах, виїздила звідти, коли на Кубані справи виглядали ще краще, принаймні так здавалося у Одесі, але приїхала під час загального переполоху. В дорозі заразилася на плямистий тиф і прибула до нас, вже почувуючи себе не зовсім здоровою. Недуга ще не цілком виявилася, розпитувати лікарів не було часу, —

поїзд рушав в 3 години в день тогож дні, а большевики вже були недалеко, ми потішали себе, що в неї може звичайна простуда і зважилися їхати. В дорозі вона заслабла дуже, тиф був сильний. Весь час лежала вона недритомна. Лікаря піде не можна було знайти, тільки двічі пошастило на якихсь станціях запрохати фельдшерів. Пріч неї у нашому вагоні лежало ще двоє слабих на тиф. Їхали ми до Туапсе аж 8 днів. За Армавіром з якоїсь малої станції довелося вертатися назад до блищої великої, де малась військова охорона, і перечекати там цілу добу, бо напереді йшла бійка з зеленими, на другій простояли годин 10, бо шлях було зупинено броневіком, який зійшов з рельсів під час бою.

Нарешті ми прибули до Туапсе. Їхати з недужою далі було неможливо, треба було на якийсь час оселитися тут. Ні до Грузії, ні до Сочі пароплави не ходили, не йшла і залізниця на Сочі. Наші попутчики збиралися їхати в малій шаланді, де доводилося сидіти або в холодному трюмі такому низькому, що ніяк було і стати просто, або на чердаці на холодному вітру. Море було холодне і дуже хвилювалося, шаланду кидало як тріску. Проте, хто не був слабій, зважилися їхати та в дорозі так настраждалися і так настрахалися, що не доїхавши встали в Сочі,

хоч знали, що Сочі того самого дні була захоплена зеленими.

Я пішов шукати помешкання, та знайти його було сливе неможливо. Туансе належить до типу тільки перед війною заснованих городів, які планувалися на щось велике згодом, а покищо мало чим відріжнялися від села, яким і були не що давно. Величезний ще невикінчений порт, з невикінченим елеватором та майстернями, великий вокзал з пакгаузами розрахованими на велику торгівлю, 2—3 коротенькі вулички двохповерхових кам'яниць коло порту і маленькі здебільшого з аби чого постулені особнячки порозкидані по долині, і по узгіррю, ген вище скелі та гори з вирубаним лісом, врослі чагарником, за річкою слобода Веніяміновка, то вже справжнє село з чисто селянськими, за малими винятками, садибами та будівлями. В се мале місто набилися тепер і утікачі, і декілька інституцій, і невелика військова залога, яких тут не було раніше. Усі гостинниці, яких тут було мало, повні, в приватніх помешканнях усі кімнати, що мали найматися, позайматі, а як би і була де вільна кімната, за неї не робилося оголошень, бо господарі боялися реквізиції. Виходив я по городу, заходячи з хати до хати, два дні, поки найшов дві кімнати таї ті були вільні через те тільки, що за кілька днів перед тим в їх померли од тифу

жінка та син господаря. Мусіли оселитися в їх та ще і не самі, а з подругою дочки, яка теж заслабла на тиф.

Потяглося нужденне, безмістовне життя — з дня в день без мети, без певности на будуче, без відповідного діла, хоч праці незвичної і тяжкої було багато: доглядати слабих, ходити на базар, носити воду, рубати дрова і т. д.

Випадково зустрів я якось на вулиці одного знайомого Росіянина. Був він на Україні за п. Гетьмана як фаховець директором департаменту міністерства земельних справ. Виявилось, що у Туапсе в садовій школі жило кілька чоловік урядовців денікинського міністерства земельних справ, бо один чи два департаменту з того міністерства, не маючи місця в Ростові, пробували в Туапсе і відсіля зносилися з Ростовом. Більшість з їх теж були Росіяне і теж були фаховцями в українському міністерстві. Тепер коли денікинський уряд евакуїровався з Ростова, згубили вони з ім звязок, сиділи без діла і без грошей, дожидаючи своєї долі і заробляли тимчасом, копаючи грядки для школи. Усі вони, хоч і признавалися, що з усіх влад, які виникали після революції, тільки на Україні за п. Гетьмана була справжня організація, і міністерства робили справжнє діло, а проте марили тільки про єдину-неділиму і здається не могли по-

дарувати Україні і того, що якийсь час мусіли проти своїх переконань та симпатій служити їй, а не Росії.

Туапсе лежить в глибокій долині серед гір, що тягнуться в найкоротшім од його напрямі верстов на 75. В горах людности слівце немає. Переїздячи їх я тільки раз помітив дві хаті. Людність у Туапсе була зайшла з ріжних країв, переважно з України та багато було Вірмен та Греків. Серед Українців були і свідомі переважно з людей без вищої та середньої освіти. Відповідно настрою того часу хилилися вони до есерівського напрямку та не мали стало вироблених поглядів, так що за більшість з їх не можна булоб бути певним, чи не пристануть вони згодом до яких інших напрямів. Денікіна вони не полюбляли переважно з національного погляду, радянської влади теж не хотіли, та щоб повалити Денікіна, згодні булиб перебути і большевизм. На перестороги, що большевизм запаанує на довго і приведе до руїни, недовірливо посміхувалися і казали, що без народньої згоди жадна влада не проістнує довго і народ все поверне по своїй уподобі, а на те щоб витворилося щось нове, треба мовляв, вперед все зруйнувати. Найбільше нахилила їх як і взагалі есерів до таких поглядів надія, що влада прийде до їхніх рук. Проте порівняючи з туапсінськими лівими Росія-

нами були вони зрівноваженіші та спокійніші і не було в їх такої лютости як в останніх. По громадському становищу були се почасти робітники, але переважно дрібні буржуї... — Головні керманичі зпоміж їх мали хист говорити з юрбою і керувати нею, вміли де треба примовчати, де треба догодити їй приємними для неї гаслами та обіцянками, приходити до згоди з потрібними їм серед тієї юрби людьми. Мимо того були вони з природи досить порядні люде, а всі демагогічні хитрощі були в їх не стільки виявом природного лукавства, скільки наслідком умов життя і витворилися наїв несвідомо, бо, коли над усім запанувала незвикла до громадських справ і несвідома в їх юрба, без того лукавнування не можна було на неї впливати і ніякого громадського впливу мати. В звичайні часи керували вони в багатьох громадських інституціях, а тепер честолюбство штовхало їх на політичну арену, вони накладали з зеленими, а коли ті прийшли, дехто з цих Українців в суміш з іншими зеленими позаймали було вищі урядові посади та протрималися на їх недовго, незабаром їх поспихали большевики. Український патріотизм у їх був зовсім ширий, але говорили вони по українськи добре тільки про житьові звичайні справи, а як тільки переходили на загальні теми, зразуж в їхній мові домішувалося

багато з фразеології російських агітаційних брошурок.

* * *

Дім, в якому ми оселилися, належав старому інженерному генералові в одставці німецького походження. Був він знати раніше цілком інтелігентною людиною, але, довго живучи в Туапсе та ще як можна було догадуватися не в добрій згоді з своєю родиною, він задичавів і тепер деякими рисами нагадував Плюшкіна. Усього може яких днів 10 перед тим вмерли йому од тифу жінка й син, з якими він давно вже був у спору. Син той був денікинський офіцер. Був в старого ще старший син та од його старий не мав вістей вже 2 чи 3 роки. Дім його, як будувалася сочинська залізниця, був призначений до відчуження та через незгоду господаря з залізницею за ціну, воно не було цілком переведено: одну половину дому займала якась залізнична установа і мешкали там два дрібних залізничних урядовця чи робітники, а на другій жив власник і здавав нам дві кімнати. Біля дому був чималий садок по хазяйськи доглянутий, а за садком на тісному ґрунті притулилася звичайна міщанська хатина, де жила коханка небіжчика генералового сина — зовсім не

інтелігентна і некультурна жінка з сестрою, якоюсь подругою та двома дітьми. Вона надходила часом usługувати генералові і приводила чи присилала до його свого старшого сина, якого старий, знати, любив, намагався напучувати на добре та втокмачував йому простіші моральні основи. Мабуть од скаредства генерал жив дуже нечепурно, у нетопленій хаті, хоч на дворі були великі морози, і харчувався дуже скупо. — Десь він заразився і заслаб при нас уже на плямистий тиф. Дарма на великі года, на недогляд та на холод у хаті, міцна природа його довго змагалася і непритомний у бреду він жив ще більше тижня. Підчас його хвороби одного дні несподівано знялася стрілянина та тяглася недовго і за пів години Туапсе було заняте зеленими. Козаки місцевої залоги передалися на їхній бік, поначеплювали хто червоні, хто жовто-блакитні стрічки, а дехто і большевицькі зірки, хто як хотів по своїй уподобі тай вписалися до зеленого війська, а офіцери, яких було у місті чоловік з 400, — сливе стільки як і козаків, хоч дехто і казав, що моглиб самі одбитися, того не зробили і хто розбіглися, а хто був забратий зеленими у полон. — У місті стала нова влада, переказували ніби есерівського напрямку, але поки вона була такою, можна було якось жити, принаймі вона сама не робила лиха,

хоч нікого і ні од кого не обороняла — тяглися без ушину мітинги, представники нової влади все промовляли до цілковитої втоми — і небезпечно було тільки од свавольства поодиноких громадян, якого припиняти не було кому. — Тимчасом господареві нашому все гіршало. У бреду йому уявлялося, ніби хтось збірається розтягти його добро, він раз-у-раз схоплювався, та носив на піддаша стрімкою драбиною усякий мотлох та десь там приховував. В міру як йому гіршало, коханка його сина з своєю приятелькою все частіше прибігали і годинами товклися чи в його хаті, чи в кухні. Вони все щось радилися пошепки і почали вимагати од хворого, щоб склав заповіта та одписав все своє добро незаконним онукам, поминаючи родину відсутного сина.

Коли з хворим почалася агонія, обидві жінки цілісіньку ніч нишпорили на піддашшу, в коморі, в хаті та одно носили явсь клунки через сад до свого дворища. Вранці навели вони щось з 8 залізничих робітників, щоб були за свідків при заповіті. Один з них і списав той заповіт, а тоді усі гуртом приступили до слабого, вимагаючи, щоб підписав його. Та генерал був уже зовсім непритомний і нічого не розумів, хоч жінки кричали йому в саме вухо, що він повинен зробити. Як се не помогло, вони разом з свідками підняли

його, посадили та встромили перо до рук. Все те непокоїло слабого, він стогнав і плакав, але перо падало йому з рук. Підписати він не здолав чи не хотів. В захваті приятелька коханки гукала на одного з свідків: „подерж йому ручку, поводи йому ручку, поможи“... Але свідки, що одразу таки дуже бралися, щоб витягти од непритомного підписа на користь своїй приятельці, нарешті схаменулися, що діло кладеться на кримінал, не схотіли далі брати у їм участь та порозходилися. Може і наша присутність в суміжній хаті, куди було все чути, злякала їх. Проте жінки таки мабуть підробили заповіта, бо коли слабій упокоївся, зразу почали усім хвалитися, що він все леговав дітям синові коханки, а вона, як природня опікунша має усім розпоряжати. Як тільки небіщика було поховано, вона приступила до нас з вимаганням, щоб одразу звільнили помешкання. З погляду якогоб не було права ті домагання не мали жадного ґрунту: на дворі була ще зима, тільки починалася весняна розталь, а виселитися доводилося хоч на вулицю, не можна було знайти вільної хати. Дочка моя і її подруга ледве почали видужувати з тифу і їм було заборонено виходити. За помешкання було виплачено небіщикові тижднів за 3 наперед. Та, коли я посилався на право, мені нахабно відка-

зували, що то старе право, а тепер право народне і тому я, як буржуй, мушу поступитися робочій людині, а щодо виплаченої рати то маю прошукувати з небіщика, а його спадкоємців те не обходить. Щоб присилувати мене скоритися, нова господарка звернулася за допомогою до своїх приятелів робітників (приятельство те, як мені розказували інші робітники, засновувалося на тому, що в неї в хаті було щось ніби гулящий дім для робітників) і ті надходили по 3—4 чоловіка вранці, коли ми ще спали, грюкали в двері, з криком та погрозами вдералися до хати, і, світячи злими очима, нахвалялися викидати нас на сніг, а жалітися на їх не було кому.

Не сама тільки господарка дому зазіхала на наше помешкання. Якогось інженера нова влада встигла вже викинути з його хати і не знайшовши іншої, він намагався забрати нашу, спіраючись на те, ніби дім мав бути відчужений для залізниці. З тим він звернувся до комітету залізничних робітників, а ті підтримали його і надходили по двічі тричі на день, нахваляючись нас виселити і то без якого будь суду самі. Те що на се не було правних підстав не обходило ні їх, ні інженера, він тільки соромився напосідати на нас отверто, а робив се через комітет.

Од тієї напасти не було спокою, треба

було тікати. Пощастило знайти дві невеликі кімнати на самому краю слободи в скрайній хаті над річкою Туапсінкою в старого діда родом з Полтавщини, з Опошні. В Опошні він заробляв бляхарством, мав власну хату, жінку й дочку, а син його служив на залізниці у Туапсе. Старий ще перед революцією приїхав його перевідати, тут захопили його події, і він вже не зміг повернутися до дому, купив собі невеличкий ґрунт і стулив хату з такого-сякого аби як, рахуючи на теплий туапсінський клімат. За першого надходу большевиків син його був обраний за якогось комісара, а як повернувся добровольці, трохи його не розстріляно, та він втік з жінкою на Ставропольщину, там якось легалізувався та заробляв з майстерства, але до Туапсе повернутися не зважувався. Старий весь день порався на своєму малому огороді, часом робив якийсь бляшаний посуд на замовлення, сам варив; жив він у кухні, а дві кімнати наняв нам. Пріч того у його домку була ще і третя дуже маленька, та її він ні за які гроші наняти не згожувався, була вона для його як святощі. У її лежали купою на двох невеличких столах книжки його сина здебільшого популярні брошурки соціалістичного напрямку. Не було тут ні так багато, ні особливо глибокої науки, та на діда справляла вона приголомшуюче

вразіння і вважав він свого сина, що стільки науки переборов, надзвичайно розумним та вченим, а те, що він був обраний за комісара, ще ствержувало старого в такому погляді і хоч дещо з того, що казав і робив його син, і здавалося дідові не до речі, та він не важився того казати, схилиючись перед незрозумілою йому мудростю. В кімнаті нашій висів великий портрет сього політичного діяча з його жінкою. Дарма на соціалістичні переконання, вони обоє, знати, силкувалися підробити себе під можливо буржуйський вигляд — прибралися в буржуйські строї, прибрали, знати з великим клопотом, чепурніші пози, але оливяні баньки і напіврозчинений рот комісара таки не виявляли в йому ні особливо глибокої думки, ані особливої культури.

Як видно було з дідового оповідання, не все було по соціалістичному і в приватньому житті цієї пари, не все було навіть по доброму в їхніх відношеннях до батька. Дід показував фотографію своєї опошнянської хати, де під вікнами цвіли жоржини, а на передньому плані сиділи він з бабою та дочкою в доброму українському убранні. Сю фотографію дід привіз на спомин синові та невістці, алеж невістка не схотіла вішати на показ людям фотографії таких простацьких родичів і закинула її в комору між усякий

мотлох. Дід образився і забрав її назад, хоч сердитися дуже не зважувався, визнаючи, що мабуть невістка мала якусь рацію так зробити.

Беручи з нас чималі гроші за маленькі кімнати та знаючи, що інших ми не знайдемо, тримався він супроти нас трохи звисока і часом давав зрозуміти, що робить нам велику ласку, наймаючи хату. В такому відношенні виявлялося і почуття переможця до переможеного і коли наші звички здавалися йому буржуйськими, а наша праця невдалою (нам доводилося все робити самим) починав бубоніти, навчаючи, що тепер ми так не можемо жити по панськи, треба привчатися до роботи. Але власне він не був лихої вдачі і коли був в доброму гуморі, брав часом з моїх рук шилку чи сокиру і показував, як треба рубати чи пиляти або робив житьові поради.

— „От треба вам витратися на дрова, он скільки шпал лежить, пішлиб у ночі та принесли яку, на скількиб часу тих дров вистало“, казав він. Поз дідову хату йшли колії сочинської залізниці і обапіль їх було понакладувано багато усякого залізничого майна в тім числі дощок та шпал. Що ночі чути було біля тих стосів шопотіння та метушню, і стоси помалу зменшувалися, розкрадала їх ціла околиця тай в повітці у нашого діда було

повнаскладано чимало таких дощечок і він вихвалявся, що придбав стільки дерева, бо під ті часи велося так, аби переніс хто щось з залізничної землі до себе у двір, то вже вважалося його правною власністю. Колиж ми відказали, що до таких заробітків не звикли, дід тільки головою похитав, певно подумав, що таким злидням як ми не годилосяб так „царемонитися“...

* * *

Так тяглося наше життя в тяжких умовах, без найменших вигод, без усяких надій тай певности на далі. Я клопотався про дозвіл виїхати до Грузії, звертався з тим і до земляків, з яких дехто були тепер на великих посадах, вони і хотіли мені допомогти, один з їх сам ходив зі мною до тієї установи, що давала перепустки, але одмовили і йому. Ніяких дозволів на виїзд з Туапсе не те що до Грузії, а й до Сочі не давалося. Один земляк, що приїхав з Сочі, завіряв мене, ніби голова уряду зелених у Сочі Ф... одержав од представника української республіки в Грузії п. Красковського телеграму з проханням за мене, яко письменника, та що Ф..., який вважався старшим над туапсінським урядом, зро-

бив телеграфічно розпорядження в моїй справі, але туапсінський уряд одмовлявся, що телеграми не одержав і перепустки не дав. Коли я розслухався, справа зробилася для мене ясною: Зелені захопили на побережжю зразу Сочи, потім і Туапсе. Складалися вони переважно з селян есерівського напрямку і одразу поставили уряд з своїх людей, та поміж зеленими були помішані і комуністи, командіровані од большевиків. Поки вони були в горах, вони не признавалися про свій комунізм, та, прийшовши до Туапсе, поначеплювали комуністичні бинди і зірки і заходились провадити агітацію та обкручувати зелених, спіраючись на частину місцевих робітників. Насамперед домагалися вони скликання виборчого зібрання, сподіваючись, що буде обрано більшість комуністів, та на виборах не тільки комуністів, а і усіх соціялістів перейшло не більше четвертої частини. Тоді большевики зайшли з иншого боку і почали доводити, що армія також має право на представництво, а як в перших виборах вона учаси не брала, то треба скликати ще виборчий з'їзд до війська. Зелені, взагалі більше совісні і щирі та менше тямлючі на політиканських хитрощах та теоріях права, ніж комуністи, піддалися на те, бо їм здалися сі домагання справедливими. Мобілізувавши саме

підчас виборів, ніби для оборони робітників в Туапсе та іншими хитрими заходами комуністи досягли того, що од армії було обрано сливе цілком комуністичне представництво, дарма що склад зеленого війська не був в такій мірі комуністичний. Тоді, спіраючись на те, що вибори військові і горожанські дали представництво не однакової партійности, большевики, знов ніби в імя справедливости, примусили зелених погодитися віддати військову владу комуністам, а горожанську зеленим, а коли так було зроблено зібрали до військових частин, які перебували в Туапсе, виключно комуністів, вирядивши некомуністів на фронт, і незабаром перевели зелений горожанський уряд на становище підозрілих та примусили у всьому собі коритися.

Перевести се комуністам пощастило тільки в Туапсе. У Сочі робітники чомусь були поміркованіші і там влада залишалася в руках зелених. Тому туапсінська влада і не хотіла ні в чім коритися центральній в Сочі, а між іншим не випускала нікого до Сочі. Поки не було звязку з московськими большевиками, туапсінські ще не виявляли себе в повній мірі. Мені довелося раз почути, як один кацап робітник похвалявся в тісному колі робітників з особливою здістю в голосі:

— „Мы только того ожидаемъ, когда намъ можна будетъ на сѣверъ товарищамъ руку подать, а дайте намъ съ ними свя-заться, мы шайбу наложимъ да такъ гайку прикрутимъ, только держись“... .

Але велика зміна в порядках позначи-лася одразу по переході влади до їх. Перші 10 день, поки порядкували зедеці есери, доводилося терпіти тільки од без-ладдя та свавольства поодиноких ро-бітників, самаж влада не виявляла жорсто-кості. Що правда офіцерів зразу було арештовано, та скоро звільнено, і роз-стрілів не було. Але після того, як пере-могли комуністи, усі відразу почули над собою тяжкі утиски та погрозу чогось ще страшнішого на переді, почалися роз-стріли, за кілька тижнів свого пану-вання комуністи розстріляли понад 140 чо-ловік, переважно офіцерів, почали про-кидатися і якісь таємничі вбивства на вулиці. Одного разу, йдучи до садівничої школи я натрапив в 5 кроках од вулиці в кушах на площі величезного вбитого Турка в калюжі крови.

В ті часи Батум був окупований антантою і між Батумом та Кримом підтримувався звязок пароцлавами. Вони переходили недалеко поз Туапсе. У комуністів не було жадних кораблів, як не лічити 2—3 невеличких захоплених їми шаланд. Отже не можучи провадити

справжньої морської війни, комуністи потішали себе хоч тим, що виставили на березі дві великі гармати і бахкали з їх на мимоїдучі пароплави, ще й носилися з думкою, ніби в той спосіб зможуть захопити декілька пароплавів од добровольців. Так тяглося кілька день, поки один пароплав після 2—3 стрілів з берегу не спинивсь проти Туапсе і не почав його обстрілювати.

У місті знявся переполох.. Багато туапсінців кинулось тікати в гори, інші ховалися по льохах, та інших схованках, та, не звіряючись ні на жадну, перебігали з однієї до другої і метлялися по вулицях. Справді ся стрілянина могла дуже загрожувати місту. Між їм та слободою Веніяминовкою понад берегом річки стояли пакгаузи з гарматними набоями. Як би якийсь з стрілів впав на такий пакгауз, неминуче почалисяб вибухи, а після їх певно не лишилосяб багато од Туапсе, але тим менше рації було ховатися. Між небагатьма, хто не піддався страху був і наш дід. Як почалася стрілянина, він саме копав грядки, застромив заступа у землю, подививсь зпід руки на корабель і узявсь знов до копання. До його з лементом прибігла сусідка Грекиня, прохаючи поради, деб сховатися. „Масш роботу, то роби, суворо одказав їй дід, аджеж не вгадаєш де воно впаде.“ Стрель-

нувши разів 20—25 пароплав подався у море і помалу все втишилося. У місті було забито 2 коняки, 2 чи 3 людей, розбито мура в одному будинку, підбито одну з гармат на березі та подекуди порозривано брук на вулицях.

Ще за кілька день з Туапсе помітили невеликий військовий катер, що з білою хоругвою йшов з моря просто до міста. Се викликало велику сенсацію. Люде товпилися на березі та на високій горі коло церкви, звідки видко було геть у море. Усі розгадували що то за поява та силувалися подати свої пояснення. Катер постояв коло берега з годину, до його виїздили вищі туапсінські урядовці. Згодом виявилось, що приїздили англійські військові з якимись вимогами до туапсінського уряду, але з якими, ніхто не знав.

А події плинули далі. Кубанська армія була розбита і на кубанських землях, покинула свій край на поталу большевикам і почала уступати на Туапсе. Се було прикрою несподіванкою. В кубанській армії налічувалося до 70 т. багнетів та шабель, у большевиків не було багато більше, то усі були певні, що од їх можна булоб одбитися. Та Кубанців покинула значна частина їхніх старшин, пійшовши до Врангеля, в армії були незгоди, знеохота до війни та поширювалася больше-

вицька агітація. Ніхто також не міг зрозуміти, чому Кубанці уступали на Чорноморрє. До Криму йти вони не хотіли, Грузія, щоб не поспоритися з большевиками, зрікалася пустити їх до себе, а Чорноморрє хоч і було захистне та придатне до оборони, та голодне, свого хліба там сливе не сіялося, а через брак запасів не можна було там держатися. Можна було навіть догадуватися, чи не направив її сюди хтось з старшинства умисне, щоб вкінці примусити рятуватися на кораблі та пристати до кримської армії, що почала формуватися.

Чутки про відступ кубанської армії доходили вже кілька день. Нарешті надійшли і перші ешелони. Сумний був вигляд її. Поруч з військовими частинами йшли і їхали сила утікачів. На возах, на повозках, на патечанках позапрягваних потомленими вкрай волами, кіньми, де в кого і верблюдами, навантажених усяким мотлохом та обмазаних грязею сиділи жінки, діти, слабі в кожухах, обгорнуті ряднами. За богатьма возами пленталися попривязувані коровки і молодняк; похмурі господарі йшли поруч возів затьопані в чоботях у грязюці до самого верху халяв. Люде не знали куди та на який кінець йдуть, але дома залишатися очевидячки не могли і тікали за військом, ханаючися за його як пото-

паючий за соломину. Все те йшло поруч, а часом і мішма з військом, а прийшовши до Туапсе отаборювалося просто на площах та вулицях, бо іншого притулку знайти було не можна. Більшість переночувавши рушали далі, та натомісць надходили все нові. Протягом кількох днів з города можна було бачити безперестанний рух війська, обозу, утікачів. З'являючись високо над городом на звороті дороги зза скелі вони тяглися без перерви безконечною стежкою через город, через міст, через слободу і зникали десь в протилежному кінці, як прийшли, за закрутом долини. Виглядало те військо скоріше на якусь орду ніж на військо, але кількість його була така велика, що в перші дні в тих, хто не дуже знався на військових справах, виникли надії, чи не збирається командування відновити армію на захистному Чорноморррю та розпочати звідси новий наступ. Переказувалися навіть такі чутки за певні. Само собою, що з першою появою кубанського війська комуністично-зелений уряд зник, багато з урядовців повтікали в гори, та дехто залишився у Туапсе як приватні люде і треба сказати, що їх ніхто не зачепив, через те може, що було не до їх.

Дуже скоро виявилось, що усі ті сподіванки на новий наступ були дурницею. По 3—4 днях у Туапсе було все

з'їдене, починався голод. Пріч кукурузяного борошна і то в малій кількості инакшого не залишилося. Пекарні зменшили порцію хліба на покупця і продавали самий кукурузяний. Траплялися дні, коли і ніякого хлібу не можна було купити. За те мяса, що правда схудлого, з'явилось на придозвілля і ціна на його зменшилася, бо худоба здихала з голоду і втікачі її випродували та різали. Козаки, щоб хоч чим будь нагодувати коні, рубали по садках гилля, на якому тільки почали розпукуватися бруньки, або гонили коні на гори пастися в поруби, але там трави ще не було, може зрідка зеленів ряст, а то худоба живилася знов таки самими бруньками. Той пастівник не був і безпечний, за блищами узгіррями за яких 2—3 верстви од міста вже по лісах ховалися зелені, забірали коней, забивали як коли і козаків.

Ще за кілька день прийшли з Криму пароплави за військом, та більшість козаків їхати не схотіла (здається туди попервах виїхало тільки 6000 чоловік), тому не боронили їхати і приватним людям. Хоч і Крим був у непевному стані, та рятуватися од большевиків, які ось могли надійти, більше не було куди, вагатися було не можна і ми виїхали до Криму.

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова



Ч. 8.

Іван Котляревський.

ТВОРИ.

Том I.

ЕНЕЇДА.

Зі вступом і поясненнями
БОГДАНА ЛЕПКОГО.

БЕРЛІН 1922.

ВІДАВНИЦТВО
"Українського Слова"
В БЕРЛІНІ

Від Видавництва
„Українське Слово“

сп. з. з о. п.

Видавництво „Українське Слово“ у Берліні ставить своїм завданням дати українській суспільності вибір найкращих творів українського письменства від його початків аж до найновіщих часів.

Маючи на увазі надзвичайно тяжке політичне й матеріяльне становище українського громадянства на Великій й Малій Україні і дуже утруднений доступ друкованого українського слова туди, а також велику бідність теперішньої нечисленної української еміграції в Європі, Видавництво „Українське Слово“ поставило дальшим своїм завданням зробити книжку доступною найбільшому читачеві, тримаючися погляду, що культура голови мусить бути добром цілого народу, а не тільки його замож-

них верстов. Для виконання цього Видавництво старається дати читачеві таку книжку, якаб, у гарному зверхньому вигляді, при найменшому обемі дала як найбільше змісту.

„Українське Слово“ видало досі:

1. Віктор Андрієвський. До характеристики українських правих партій. Берлін, 1921. Стор. 24.
2. В 60-і роковини смерти Тараса Шевченка. Зібрав З. Кузеля. Берлін, 1921. Стор. 32.
3. Бандурист. **Жах.** Збірка оповідань. Берлін, 1921. Стор. 32.
4. Богдан Лепкий. **Незабутні.** Літературні нариси. Берлін, 1922. Стор. 84.
5. Памяти Івана Франка. Зібрав З. Кузеля. Берлін, 1921. Стор. 32.
6. Віктор Андрієвський. **З минулого.** Рік 1917 на Україні. 2 частини. Берлін, 1921. Стор. 158+212.
7. Українська літературна мова й правопис. Українська Академія Наук. Найголовніші правила українського правопису і Е. Чикаленко. Про українську літературну мову. Берлін, 1922. Стор. 52.

8. Іван Котляревський. **Твори.** Том I. **Енеїда.** З передмовою й поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922. Стор. XVI+208.
9. Іван Котляревський. **Твори.** Том II. **Наталка Полтавка й Москаль Чарівник.** З передмовою й поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922.
- 10—12. Дмитро Дорошенко. **Славянський світ в його минулому й сучасному.** Берлін, 1922.
13. Володимир Леонтович. **Спомини утікача.** Берлін, 1922. Стор. 154.
14. Іван Герасимович. **Життя й відносини на Радянській Україні.** Берлін, 1922. Стор. 104.
15. Д-р Степан Томашівський. **Під колесами історії.** Берлін, 1922.

**Крім цього в найблищому часі
поступлять до продажу:**

- 16—17. Олекса Стороженко. **Твори.**
18. **Слово о полку Ігоревім.** Редакція проф. Богдана Лепкого.
19. Т. Шевченко. **Гайдамаки.** Ілюстроване видання.
20. Т. Шевченко. **Думки.**
21. Ю. Федькович. **Поезії.**

22. В. Леонтович. **Хроніка родини Гречок.** Повість в 6 частинах.

Крім цього Видавництво друкує отакі книжки:

1. Г. Сковорода. **Вибір творів.**
2. Е. Гребінка. **Чайковський,** історичний роман.
3. М. Костомарів. **Вибрані твори** в декількох томах. (Чернигівка, Дві руські народности і ин.)
4. Т. Шевченко. **Твори.**
5. П. Куліш. **Повне видання творів** в 6 томах.
6. Марко Вовчок. **Оповідання** на основі автографу.
7. Д. Мордовець. **Історичні повісті.**
8. О. Кониський. **Вибір творів.**
9. М. Драгоманів. **Вибір політичних творів.**
10. М. Кропивницький. **Драматичні твори.**
11. І. Тобілевич. **Драматичні твори.**
12. І. Нечуй-Левицький. **Твори.**

Книжки „Українського Слова“ можна купувати у всіх книгарнях і в Адміністрації Видавництва:

Berlin-Schöneberg, Hauptstrasse 11.

Видавництво

„Українське Слово“

UKRAINSKE SLOWO G. m. b. H.

Berlin - Schöneberg, Hauptstr. 11.

Бажаючи упорядкувати книжне діло на еміграції і допомогти більш організованому розповсюдженню книжок і налагодити більший зв'язок поміж читачем, видавцем і книгарем, Видавництво „Укр. Слово“ рішило видати в найблищому часі спеціальну

„Справочну книжку для українських книговидавців, книгарень і читачів“,

в якій будуть подані адреси усіх українських видавництв і книгарень, які тільки існують за кордонами України і по змозі й на самій Україні. Для полегшення цього завдання, в інтересах самих видавців і книгарень. Видавництво прохає усіх, до кого належить це, надіслати, як можна найскорше інформації про себе, зазначивши точно назвисько фірми, адрес, характер діяльності, рік заснування діла, яку кількість книжок до цього часу видано і т. д.

Приймаються також і оповістки за платню, але по особливій умові.

Накладом „Українського Слова“ вийшли досі такі книжки:

1. Віктор Андрієвський. До характеристики українських правих партій. Берлін, 1921. Стор. 24.
2. В 60-і роковини смерті Тараса Шевченка. Збірка. Берлін, 1921. Стор. 32.
3. Бандурист. Жах. Збірка оповідань. Берлін, 1921. Стор. 32.
4. Богдан Лепкий. Незабутні. Літературні нариси. Берлін, 1922. Стор. 84.
5. Памяти Івана Франка. Зібрав З. Кузеля. Берлін, 1921. Стор. 32.
6. Віктор Андрієвський. З минулого. Рік 1917 на Україні. 2 частини. Берлін, 1921. Стор. 158+212.
7. Українська літературна мова й правопис. Українська Академія Наук. Найголовніші правила українського правопису і Е. Чикаленко. Про українську літературну мову. Берлін, 1922. Стор. 52.
8. Іван Котляревський. Твори. Том I. Енеїда. З передмовою й поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922. Стор. XVI+208.
9. Іван Котляревський. Твори. Том II. Наталка Полтавка й Москаль Чарівник. З передмовою й поясненнями Богдана Лепкого. Берлін, 1922.
- 10—12. Дмитро Дорошенко. Славянський світ. Коротка енциклопедія славянознавства. Берлін, 1922.
13. Володимир Леонтович. Спомини утікача. Берлін, 1922. Стор. 154.
14. Іван Герасимович. Життя й відносини на Радянській Україні. Берлін, 1922. Стор. 104.
15. Д-р Степан Томашівський. Під колесами історії. Берлін, 1922.